

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

MEHDİ KAMAL oğlu ABDULLAYEV

**İNSAN HÜQUQLARININ MƏHDUDLAŞDIRILMASININ
BEYNƏLXALQ HÜQUQİ ƏSASLARI**

İxtisas: 5603.01 – “Beynəlxalq hüquq; insan hüquqları”

**Hüquq üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKİ – 2017

**Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Hüquq kafedrasında yerinə
yetirilmiş, geniş müzakirə edilərək əsas müdafiəyə təqdim edilmişdir.**

**Elmi məsləhətçi: hüquq üzrə elmlər doktoru,
professor L.H.HÜSEYNOV.**

**Rəsmi opponentlər: hüquq üzrə elmlər doktoru,
professor A.A.MEREJKO.**

**hüquq üzrə elmlər doktoru,
professor İ.O.QULİYEV.**

**hüquq üzrə elmlər doktoru,
professor M.N.MİKİYEVİÇ.**

**Aparıcı təşkilat: AMEA-nın Hüquq və İnsan haqları
üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu**

Dissertasiya işinin müdafiəsi “___” “_____” 2017-ci il
tarixdə saat “_____” Bakı Dövlət Universiteti nəzdində yaradılmış
Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1148, Bakı şəhəri, akademik Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı
Dövlət Universiteti, I tədris korpusu, 901 saylı auditoriya.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında
taniş olmaq olar.

Avtoreferat “___” “_____” 2017-ci il tarixdə göndərilmişdir.

**Birdəfəlik dissertasiya şurasının elmi katibi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ə.Q.MƏMMƏDOV**

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. İnsan hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət edilməsi müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biridir. İnsan hüquqları bütün dövlətlərin və cəmiyyətlərin bölüşdüyü universal dəyər sayıldığına və insan beynəlxalq hüququn subyektini kimi tanındığına görə bu prinsip beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsinə çevrilmiş və jus cogens norması statusunu əldə etmişdir. Müvafiq beynəlxalq sazişlərdə iştirak edib-etmədiklərindən və insan hüquqlarının milli hüquq sistemlərində tənzimlənməsi xarakterindən və səviyyəsindən asılı olmayaraq, bütün dövlətlər beynəlxalq səviyyədə tanınmış hüquq və azadlıqlara hörmət bəsləməli və öz yurisdiksiyaları daxilində bunlara riayət olunmasını təmin etməlidirlər.

Öz başlanğıcını BMT Nizamnaməsindən və Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsindən götürən bu prinsip sonralar bir çox universal və regional müqavilələrdə konkretləşdirilmiş və inkişaf etdirilmişdir. Həmin müqavilələrdə insanın əsas hüquq və azadlıqlarının kataloqu nəzərdə tutulmaqla yanaşı, müqavilə müddələrinin implementasiyası məqsədi ilə müxtəlif mexanizmlər və prosedurlar da müəyyən edilmişdir. Bununla da beynəlxalq hüquq istər beynəlxalq səviyyədə, istərsə də milli yurisdiksiyalar çərçivəsində insan hüquqları konsepsiyasının reallaşması üçün prinsiplər əhəmiyyət daşıyan iki mühüm missiyanı “öhdəsinə götürmüşdür”. Bu missiyalardan biri insanın əsas hüquq və azadlıqlarının kataloquunu və onların normativ məzmununu müəyyənləşdirmək, digəri isə dövlətlərin bu hüquq və azadlıqlara riayət etməsi üzərində beynəlxalq nəzarət, o cümlədən məhkəmə nəzarəti təsis etməkdir.

Konkret insan hüquqlarının və azadlıqlarının normativ məzmunu barəsində dövlətlərin razılığa gəlməsi hökmən bu hüquq və azadlıqlar üzərində yol verilən məhdudiyyətləri də ehtiva edir. Fərdin hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə dövlətlərin ictimai maraqlar naminə hansı əsaslar ilə və hansı hədlərdə müdaxilə edə bilməsini məhz beynəlxalq hüquq müəyyənləşdirir və müəyyənləşdirməlidir. Aydın məsələdir ki, dövlətlər özlərinin qanunvericiliyində daha az məhdudiyyət nəzərdə tutublar və heç bir beynəlxalq müqavilə bu cür “preferensial rejimlərin” əleyhinə deyildir; məsələn, İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 53-cü maddəsində müəyyənləşdirilir ki, “bu Konvensiyanın heç bir müddəası Razılığa gələn hər hansı Yüksək Tərəfin qanunvericiliyi... ilə təmin edilə

bilən insan hüquqlarından və əsas azadlıqlardan hər hansının məhdudlaşdırılması və ya azaldılması kimi təfsir edilə bilməz”.

Lakin dövlətlərin praktikasının göstərdiyi kimi, insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına dair beynəlxalq normalar ilə reallıq arasında xeyli uyğunsuzluq vardır. Daha az dərəcədə bu, milli qanunvericilik normalarının beynəlxalq hüquqa zidd olması ilə bağlıdır, daha çox isə göstərilən qaydaların dövlətlərin icra və məhkəmə orqanları tərəfindən yanlış təfsir və tətbiq edilməsi ilə əlaqəlidir. Əslində dövlətlər beynəlxalq hüquqla nəzərdə tutulmamış əsaslar üzrə, yaxud özlərinin ratifikasiya etdikləri beynəlxalq sazişlərdə müəyyənləşdirilmiş məqsədlərdən fərqli məqsədlər üçün, yaxud zərurət olmadan, yaxud da tətbiq edilən məhdudiyyət ilə bu zaman qarşıya qoyulan məqsəd arasında mütənasibliyi gözləmədən insan hüquqlarına tez-tez müdaxilə edirlər. Çox vaxt bu cür müdaxilələrə milli təhlükəsizlik, ictimai qaydanın və ya ictimai əxlaqın qorunması məqsədləri ilə haqq qazandırmaya çalışırlar ki, bu da həmin anlayışların həqiqi məzmununa qətiyyətlə uyğun gəlmir.

İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılması problemi bəşəriyyətin terrorizm, davakar separatizm, dini ekstremizm və i.a. kimi global çağırışlar ilə qarşılaşdığı son onilliklər ərzində xüsusilə kəskinləşmişdir. Bəzi ölkələrdə nəinki mülki və siyasi hüquqların (xüsusən, şəxsi həyata hörmət bəslənməsi hüququnun, ifadə azadlığının) həyata keçirilməsinə hədsiz müdaxilələrə haqq qazandıran, həm də işgəncə tətbiqi üzərində qadağanın hamılıqla tanınmış mütləq xarakterinə qəsd edən qanunvericilik aktları qəbul edilməyə başlanmışdır. Terrorizmə və bu kimi təhlükəli hallara qarşı mübarizə çərçivəsində bəzi dövlətlər işgəncələrə və digər qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan davranış formalarına daha tez-tez əl atmış, habelə beynəlxalq səviyyədə tanınmış prosessual təminatlarla aşkar etinasızlıq göstərmişlər. Bundan başqa, bəzi dövlətlər terrorçuluq fəaliyyətində iştirak etməkdə şübhəli bilinən şəxsləri işgəncə tətbiqi və ya insan hüquqlarının digər ciddi pozuntuları təhlükəsi ilə real qarşılaşa biləcəkləri ölkələrə qaytarmağa başlamışlar. Bir çox ölkələrdə qəbul edilmiş məhdudlaşdırıcı tədbirlər hüququn, demokratiyanın və insan hüquqlarının aliliyi prinsipini ciddi şəkildə sarsıtmışdır.

Başlıca məsələ bundan ibarətdir: necə etmək lazımdır ki, dövlətlərin konstitusion əsasları üçün belə real təhlükələrin cavabında görülən tədbirlər adekvat olsun və insan hüquqlarına dair beynəlxalq hüquq normalarına uyğun gəlsin.

İnsan hüquqlarına dair bütün əsas beynəlxalq sazişlərin iştirakçısı kimi Azərbaycan Respublikası müstəqillik illərində insan hüquqlarının

müdafiəsi sahəsində xeyli irəliləyişə nail olmuşdur. Ümummillə lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış və 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Konstitusiyasında insan hüquqlarına və azadlıqlarına geniş yer verilmişdir. İnsan hüquqlarının təmin edilməsi Konstitusiyada dövlətin ali məqsədi elan edilmişdir. Ölkədə mühüm demokratik təsisatlar və səmərəli dövlətdaxili hüquq müdafiə mexanizmləri fəaliyyət göstərir, beynəlxalq standartlara uyğun geniş miqyaslı məhkəmə-hüquq islahatları həyata keçirilmiş, ölkədə vətəndaş cəmiyyətinin və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişafına təminat verən möhkəm qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2011-ci il dekabrın 27-də təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli fəaliyyət proqramı” insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin institusional əsaslarının daha da inkişaf etməsinə güclü təkan vermişdir.

Bununla birlikdə, praktikada insan hüquqlarının, xüsusən bu hüquqların məhdudlaşdırılmasına dair normativ müddəaların lazımcə təfsir və tətbiq edilməməsi ilə bağlı problemlər də mövcuddur. Qanunverici dinamik inkişaf edən və dəyişən, ilk növbədə beynəlxalq nəzarət orqanlarının presedent hüququ ilə əlaqədar dəyişikliklərə uğrayan insan hüquqları standartlarını heç də həmişə nəzərə almır. Azərbaycan qanunvericiliyi ilə insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələr arasında uyğunsuzluqlar mövcuddur və bu uyğunsuzluqlar məhkəmə orqanları tərəfindən aradan qaldırılmaz, halbuki ölkənin Əsas Qanununun beynəlxalq hüququn milli qanundan üstünlüyünü birmənalı şəkildə təsdiq edən 151-ci maddəsinə görə, bu, onların konstitusion vəzifəsidir. Bundan başqa, insan hüquqlarının və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına dair beynəlxalq hüquq prinsipləri və normaları ölkə hüquq elmində və məhkəmə təcrübəsində hələ adekvat əksini tapmamışdır.

Bu baxımdan Azərbaycan qanunvericiliyi ilə insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına dair beynəlxalq normaların müqayisəli təhlil edilməsi, habelə ölkənin məhkəmə praktikasının göstərilən normalar ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməsi son dərəcə aktualdır.

Mövzunun elmi araşdırılma dərəcəsi. Beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması problemi indiyədək Azərbaycanın hüquq elmində ayrıca monoqrafik tədqiqat predmeti olmamışdır. Bu mürəkkəb və çoxcəhətli problemin ayrı-ayrı aspektləri Ə.Əliyevin, P.Bayramovanın, Ə.Hüseynlinin, L.Hüseynovun, V.İbayevin, F.Mehdiyevin, K.Şəfiyevin və başqalarının əsərlərində nəzərdən keçirilmiş, bir çox məsələlər isə

ümumiyyətlə, tədqiq edilməmişdir. C.Qaracayev bilavasitə insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması məsələlərinə həsr edilən, – doğrudur, Konstitusiyaya hüququ baxımından, – sanballı tədqiqatlar aparmışdır. Nəzərdən keçirilən problemlərin bu və ya digər Konstitusiyaya hüququ aspektlərinə Ş.Əliyevin və Z.Əsgərovun əsərlərində də toxunulmuşdur.

Postsovet ölkələrinin hüquq ədəbiyyatında iddiaçı beynəlxalq hüquqda insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına həsr olunmuş yalnız bir dissertasiya tədqiqatı (hüquq elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmişdir) aşkar etmişdir. Bu araşdırmada insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının nəzəri məsələlərinə daha çox diqqət yetirilmiş, insan hüquq və azadlıqlarına məhdudlaşdırıcı tələblərin qoyulmasının beynəlxalq hüquqi əsasları və prinsipləri dərindən və hərtərəfli təhlil edilməmişdir. Bundan başqa, haqqında bəhs edilən ölkələrin alimləri bir çox ümumi nəzəri, Konstitusiyaya hüququ və beynəlxalq hüquq tədqiqatlarında nəzərdən keçirilən problemin ayrı-ayrı aspektlərinə toxunmuşlar.

Beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması məsələləri qərb ədəbiyyatında daha dərindən öyrənilmişdir. Bu tədqiqatlar əsasən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin, daha az dərəcədə isə BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin müvafiq praktikasına aiddir. Beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının ayrı-ayrı əsaslarının və ya prinsiplərinin təhlil edildiyi xeyli sayda spesifik tədqiqatlar da vardır. Lakin nəzərdən keçirilən problemin bütün əsas aspektlərini əhatə edən kompleks monoqrafik tədqiqat indiyədək aparılmamışdır.

Beləliklə, bu dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsi beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması probleminin kompleks tədqiqatının olmaması və beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsində bu mövzunun elmi cəhətdən yetərinə işlənilməməsi ilə də bağlıdır.

Tədqiqatın obyektini beynəlxalq hüquqda əsas insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması problemdir.

Tədqiqatın predmetini insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq hüquqi və dövlətdaxili normativ aktlar, habelə həmin aktların tətbiqi sahəsində beynəlxalq hüquq müdafiə orqanlarının və Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin praktikası təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi beynəlxalq hüquqda əsas insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması problemini kompleks tədqiq etmək, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini və məhkəmə praktikasını insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına dair beynəlxalq hüquq prinsipləri və normaları baxımından təhlil etməkdir.

Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyada aşağıdakı **vəzifələr** qarşıya qoyulmuşdur:

– beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması anlayışının və onun normativ əsaslarının açıqlanması;

– insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması əsaslarının və hədlərinin müəyyənləşdirilməsində beynəlxalq hüququn rolunun aşkara çıxarılması (o cümlədən ayrılmaz məhdudiyətlər doktrinasının nəzəri əsaslarının və tətbiqi praktikasının təhlili yolu ilə);

– insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması üçün beynəlxalq hüququn yol verdiyi əsasların hər birinin ayrılıqda təhlil edilməsi və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin və BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin praktikasına əsaslanmaqla onların məzmununun üzə çıxarılması;

– insanın əsas hüquq və azadlıqları üzərində hakimiyyət orqanlarının tətbiq etdikləri məhdudiyətlərin hüququayğunluğunun əsas meyarlarının (şərtlərinin) müəyyənləşdirilməsi;

– beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının təməlinə dayanan əsas prinsiplərin məzmununun açıqlanması və onların dövlətdaxili hüquq sistemində lazımınca implementasiya edilməsinin zəruriliyinin göstərilməsi;

– fəvqəladə vəziyyət şəraitində insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının beynəlxalq hüquqi mexanizminin xarakteristikasının verilməsi, fəvqəladə vəziyyət tətbiqinin və bu zaman görülən tədbirlərin hüququayğunluğunu müəyyənləşdirən əsas tələblərin şərh edilməsi;

– Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının konstitusion əsaslarının təhlil edilməsi;

– Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının qanunvericilik yolu ilə məhdudlaşdırılması praktikası ilə müvafiq beynəlxalq hüquq prinsiplərinin və normalarının müqayisəli təhlil edilməsi;

– Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması sahəsində məhkəmə praktikasının müvafiq beynəlxalq hüquq prinsipləri və normaları baxımından təhlil edilməsi;

– insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini və məhkəmə praktikasını ölkənin beynəlxalq hüquq öhdəliklərinə uyğunlaşdırmağa yönələn konkret təklif və tövsiyələrin irəli sürülməsi.

Tədqiqatın metodoloji əsasını ümumi nəzəri və xüsusi elmi idrak metodları təşkil edir. Dissertasiyada insanın əsas hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması əsaslarını və prinsiplərini nəzərdə tutan beynəlxalq sazişlərin müddəalarının məzmununu açıqlamaq məqsədi ilə, habelə

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin müvafiq müddəalarının təhlili zamanı formal-məntiqi metoddan daha geniş istifadə edilmişdir. Araşdırmada xüsusən Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin müvafiq beynəlxalq hüquq prinsipləri və normaları baxımından təhlili zamanı müqayisəli-hüquq metodundan da geniş istifadə olunmuşdur. Dissertasiyanın nəzəri müddəalarını əsaslandırarkən iddiaçı hüquq nəzəriyyəsinin və beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsinin hamılıqla qəbul edilmiş müddəalarını rəhbər tutmuşdur. Tədqiqatda həmçinin sistemli-struktur, sosioloji, tarixi və digər tədqiqat metodlarından da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əsası. Dissertasiyanı yazarkən müəllif Ə.İ.Əliyev, O.Haribaldi, D.Qomiyen, K.Qrabenvarter, S.Qreyer, L.H.Hüseynov, P.van Dayk, G.M.Danilenko, C.Makbrayd, C.Merils, R.A.Müllerson, M.Novak, A.Robertson, V.A.Tumanov, L.Svaak, D.Harris, L.M.Entin və digərləri kimi görkəmli beynəlxalq hüquqşünasların əsərlərinə istinad etmişdir.

Dissertasiya üzərində iş zamanı sahəvi hüquq elmlərinin, xüsusən də Konstitusiyaya hüququ elmi nümayəndələrinin (Ş.M.Əliyevin, Z.A.Əsgərovun, S.N.Baburinin, A.Barakın, C.Y.Qaracayevin, K.K.Həsənovun, Y.İ.Leybonun, E.A.Lukaşevanın, F.M.Rudinskinin, İ.M.Rəhimovun, G.P.Tolstopyatınkonun, B.S.Ebzeyevin, K.A.Ekştaynın və başqalarının) əsərlərindən də istifadə edilmişdir.

Dissertasiyanı hazırlayarkən müəllif çoxsaylı beynəlxalq sazişləri və digər beynəlxalq sənədləri, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin, BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin qərarlarını, habelə Azərbaycan Respublikasının bir çox qanunvericilik aktlarını, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin və Ali Məhkəməsinin qərarlarını təhlil etmişdir.

Dissertasiyanın **elmi yeniliyi** beynəlxalq hüquqda insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması problemini hərtərəfli tədqiq etmək üçün Azərbaycanın hüquq ədəbiyyatında göstərilən ilk cəhd olmasıdır. İlk dəfə olaraq dissertasiyada insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və məhkəmə praktikası müvafiq beynəlxalq hüquq prinsipləri və normaları baxımından təhlil edilmişdir. Daha konkret olaraq dissertasiya tədqiqatının elmi yeniliyi müəllifin müdafiyyə təqdim etdiyi aşağıdakı **elmi müddələrdə** ifadə olunur:

1. Beynəlxalq hüquq insan hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlətlərin ictimai maraqlar və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi naminə hansı əsaslar üzrə və hansı hədlərdə müdaxilə edə bilməsini müəyyənləşdirməkdə “müstəsna səlahiyyətə” malikdir. Dövlətlər

tərəfindən insan hüquqlarının beynəlxalq hüquqla nəzərdə tutulmamış əsaslar üzrə məhdudlaşdırılması yolverilməzdir.

2. Bu və ya digər insan hüququnun dövlətlər tərəfindən məhdudlaşdırılmasının mümkünlüyü beynəlxalq müqavilənin mətnində birbaşa nəzərdə tutulmaya bilər. Belə hallarda müqavilənin müvafiq müddəasında hər hansı istisnaya, hala, milli qanunvericiliyin nəzərdə tutduğu qaydaya və i.a. istinad edilib-edilməyinə diqqət yetirilməlidir. Bununla birlikdə, ayrılmaz (ehtimal olunan) məhdudiyətlər doktrinasına uyğun olaraq, insan hüququ mütləq hüquq kimi ifadə edildikdə belə (məsələn, İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 1 №-li Protokolunun 2-ci maddəsində nəzərdə tutulan təhsil hüququ), öz təbiətinə görə müəyyən istisna və ya məhdudiyətlərə məruz qoyula bilər, bu şərtlə ki, həmin istisna və məhdudiyətlər göstərilən hüququn mahiyyətinə toxunmasın.

3. İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılması üçün əsaslar ölkə Konstitusiyasında dəqiq təsbit edilməlidir. Müvafiq əsas adı qanundan deyil, Konstitusiyadan irəli gəlmirsə, heç bir insan hüququ məhdudlaşdırıla bilməz. Aydın məsələdir ki, hüquq və azadlıqlar qanunla məhdudlaşdırıla bilər, lakin bu yalnız Konstitusiyada və beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan əsaslar çərçivəsində edilə bilər.

4. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq nəzarət orqanları neqativ öhdəliklər barəsində deyil, pozitiv öhdəliklər barəsində, habelə müxtəlif dövlətlərdə və cəmiyyətlərdə əxlaq anlayışı fərqləndiyinə görə ictimai əxlaqın qorunması barəsində dövlətlərin geniş dəyərləndirmə dairəsinə (margin of appreciation) malik olduqlarını qəbul edirlər. Beynəlxalq nəzarət orqanlarının, xüsusən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin praktikasında aydın müşahidə edilən bir meyil də ifadə azadlığının qorunan ictimai və ya xüsusi maraqlar qarşısında üstünlüyünün təsdiq edilməsidir.

5. Fərdin hüquqlarının həyata keçirilməsinə hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsinin hüquqauyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün tətbiq edilən mütənasiblik testi aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: a) müdaxilə üçün tətbiq edilən vasitə (sanksiya, qadağan, istisna və i.a.) müvafiq qanuni məqsədə nail olmaq üçün adekvat və ya səmərəlidir; b) məqsədə nail olmaq üçün hakimiyyət orqanlarının daha az intruziv (məhdudlaşdırıcı) vasitələri var idimi; c) hakimiyyət orqanları fərdin hüquqları ilə qorunan ictimai və ya xüsusi maraqlar arasında ədalətli tarazlığa riayət etmişlirmi.

6. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrin məhdudlaşdırıcı müddəalarında zərurət və mütənasiblik prinsiplərinə istinad olmadıqda belə, bu prinsiplər göstərilən müddəaların təfsiri zamanı hökmən

nəzərə alınmalıdır. Müvafiq məhdudiyətləri (məsələn, İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 16-cı maddəsinə əsasən əcnəbilərin siyasi fəaliyyəti üzərində məhdudiyətləri) tətbiq etmiş hakimiyyət orqanları demokratik cəmiyyətdə bu məhdudiyətlərin zəruri olduğunu göstərməyə borcludurlar.

7. İnsan hüquqları üzərində məhdudiyətlərin təfsiri zamanı dövlətlər əsas hüquq və azadlıqların səmərəli müdafiəsi zərurətini əsas götürməlidirlər. Bu o deməkdir ki: a) məhdudiyətlər fərdin müvafiq hüququnun mahiyyətini təhrif edə və ya poza biləcək şəkildə qoyulmamalıdır; b) məhdudiyətlər yalnız nəzərdə tutulduqları məqsədlər üçün tətbiq edilə bilər və əsaslandığı konkret tələbatla birbaşa bağlı və mütənasib olmalıdır; c) məhdudiyətlərin təfsiri maksimum konkret olmalı və istənilən şübhələr fərdin müvafiq marağının müdafiəsi xeyrinə həll edilməlidir; ç) məhdudiyətlər özbaşına tətbiq edilə bilməz.

8. Fövqəladə vəziyyətin hüquqauyğunluğu üçün prosessual təminatlardan biri məhkəmə nəzarətidir. Bu zaman məhkəmə hakimiyyəti təkcə hakimiyyət orqanlarının tətbiq etdikləri fəvqəladə xarakterli tədbirlərə deyil, həm də fəvqəladə vəziyyət elan olunmasının məqsəduyğunluğuna nəzarət etməlidir.

9. Avropa Şurası fəvqəladə vəziyyətin hüquqauyğunluğuna dair beynəlxalq standartlara dövlətlər tərəfindən riayət olunmasına nəzarəti gücləndirmək üçün müəyyən imkanlara malikdir. Belə ki, Parlament Assambleyası fəvqəladə vəziyyət rejimlərinin monitorinqini həyata keçirməkdə aparıcı rol öhdəsinə götürə bilərdi. Avropa Şurasının Baş katibinə fəvqəladə vəziyyətin qüvvədə olduğu zaman və ya qüvvəsinə xitam verildikdən sonra zəruri hallarda dövlətdən əlavə məlumat verməyi tələb etmək hüququ verilməklə onun rolu genişləndirilə bilərdi. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə Amerika İnsan Hüquqları Məhkəməsinin hüquqlarına bənzər hüquqlar verilməsi yolu ilə onun da məsləhət xarakterli rəylər vermək səlahiyyəti genişləndirilə bilərdi. Bu, Məhkəməyə qüvvədə olan fəvqəladə vəziyyət rejimi zamanı baş verən pozuntular barəsində öz tənqidi qeydlərini operativ göndərmək imkanı verərdi.

10. “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” Konstitusiyaya Qanununun “insan hüquqları və azadlıqları yalnız qanunla məhdudlaşdırıla bilər” müddəası ilə təfsir edilməlidir ki, qanun anlayışı təkcə Milli Məclisin qəbul etdiyi aktları deyil, həm də Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan bütün normativ hüquqi aktları ehtiva etsin. Bu anlayışın dar mənada başa düşülməsi göstərilən müddəanı tamamilə deklarativ müddəaya çevirərdi, çünki

Azərbaycanda mövcud olan hüquqi tənzimləmə sistemində icra hakimiyyəti çox əhəmiyyətli rol oynadığından insanların həyat fəaliyyəti ilə bağlı olan və deməli, onların əsas hüquq və azadlıqlarına toxunan bir çox məsələlər başqa normativ hüquqi aktlar, xüsusən Prezidentin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları ilə tənzimlənir; bu tənzimləmə isə hökmən müəyyən məhdudiyyətlərin, qadağanların və i.a. qoyulması ilə əlaqədar olur. Bundan əlavə, yuxarıda göstərilən müddəa dar təfsir edilərsə, Azərbaycan Respublikasının qanunundan başqa, insan hüquqları üzərində məhdudiyyətlər qoyan hər hansı digər normativ hüquqi akt ipso facto Konstitusiyaya zidd sayıla bilər.

11. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyası ratifikasiya edildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunlarında Konvensiyanın müvafiq məhdudlaşdırıcı müddəalarını dəqiq təkrarlayan dəyişikliklər edilmişdir. Bu cür dəyişikliklər ölkədə həm qanunvericilik, həm də hüquq tətbiqi praktikasını üçün prinsiplə əhəmiyyət daşıyır və Avropa Konvensiyası müddəalarının, habelə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququnun milli hüquq sistemində daxil olmasına və nəticə etibarlı ilə ölkənin götürdüyü beynəlxalq öhdəliklərə uyğun olaraq fərdin hüquq və azadlıqlarının lazımı implementasiyasına xidmət edir. Hüququ tətbiq edən orqanlar bu qanunvericilik aktlarının bütün digər normalarının, xüsusən əsas insan hüquq və azadlıqları barəsində müəyyən məhdudiyyətlər və ya qadağanlar qoyan normalarının təfsiri və tətbiqi zamanı həmin müddəaları əsas götürməlidirlər.

12. Həm bütövlükdə qüvvədə olan qanunvericiliyin, həm də normativ hüquqi aktların layihələrinin Azərbaycan Respublikasının ratifikasiya etdiyi insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələrə uyğunluğunu təmin etmək məqsədi ilə onların insan hüquqları baxımından müntəzəm və səmərəli təhlilinin aparılması zəruri sayılır. İnsan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə əsassız müdaxilələrə imkan yaranan müddəaların nəzərdə tutulmasına yol verməmək üçün bu cür təhlil qanun qüvvəli normativ aktlara xüsusilə aiddir. Belə bir praktikanın tətbiqi də məqsədəuyğun olardı ki, insanın əsas hüquq və azadlıqlarına hər hansı aidiyyəti olan istənilən normativ hüquqi aktın layihəsi yalnız beynəlxalq hüquqa, xüsusən İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasına uyğunluğu təsdiqləndikdən sonra qəbul olunmaq üçün müvafiq dövlət orqanına təqdim edilsin.

13. İnsanın əsas hüquq və azadlıqlarının ehtimal edilən hüquqa zidd məhdudlaşdırılması ilə bağlı işlərə baxarkən Azərbaycan məhkəmələri insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətləri qəbul etmək və bunlara

baxmaq səlahiyyəti verilmiş beynəlxalq hüquq müdafiə orqanlarının öz praktikalarında dəqiq əməl etdikləri sxemi həyata keçirməlidirlər. Bu sxem məhkəmənin aşağıdakı ardıcılıq ilə cavab verməli olduğu dörd sualı ehtiva edir: 1) bu və ya digər konkret hüququn həyata keçirilməsinə müdaxilə olmuşdurmu; 2) əgər olmuşdursa, fərdin hüququnun həyata keçirilməsinə hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsi qanunla nəzərdə tutulmuşdurmu və ya qanuna uyğun olmuşdurmu; 3) müdaxilə Konstitusiyada və ya beynəlxalq müqavilədə həmin hüquq barəsində müəyyənləşdirilmiş qanuni məqsədlərdən biri üçün həyata keçirilmişdirmi; 4) bütün müvafiq öhdəliklər nəzərə alınmaqla, bu müdaxilə demokratik cəmiyyətdə zəruri idimi (yəni, həmin müdaxiləyə zəruri tələbat var idimi və tətbiq edilmiş məhdudiyyət bu zaman qarşıya qoyulan məqsədə mütənasib idimi).

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya tədqiqatının materialları, müddəaları və nəticələri bütövlükdə insan hüquqları nəzəriyyəsi və praktikasını problemlərinin və ayrılıqda insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması problemlərinin bundan sonra daha dərindən öyrənilməsi üçün əsas rolunu oynaya bilər.

Müəllifin təklif və tövsiyələrindən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qanun yaradıcılığı fəaliyyətində, məhz ölkə qanunvericiliyinin onun beynəlxalq hüquqi öhdəliklərinə uyğunlaşdırılması məqsədi ilə, habelə əsas insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı beynəlxalq müqavilə müddəalarının və milli qanunvericilik normalarının məhkəmələr tərəfindən tətbiqi zamanı istifadə edilə bilər. Tədqiqatın nəticələri beynəlxalq məhkəmə qərarlarının, xüsusən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququnun ölkənin məhkəmə sistemində lazımı “inkorporasiyası” baxımından Azərbaycanın müvafiq dövlət orqanları üçün faydalı ola bilər.

Dissertasiyanın materiallarından həmçinin beynəlxalq hüquqa və Konstitusiyaya hüququna dair ümumi kursların müvafiq bölmələrinin, insan hüquqlarına dair dərslərinin hazırlanması, eləcə də həmin fənlərin tədrisi zamanı istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Hüquq kafedrasında müzakirə edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri müəllif tərəfindən “Beynəlxalq hüquqda insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması (nəzəriyyə və praktika məsələləri)” monoqrafiyasında (Bakı, 2015), elmi məqalələrdə və başqa nəşrlərdə, elmi konfranslarda və digər elmi tədbirlərdə edilən çıxışlarda şərh olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələrindən iddiaçı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında mühazirələr oxuyarkən və seminar məşğələləri apararkən istifadə etmişdir.

Dissertasiyanın strukturu giriş, beş fəsil, nəticə hissəsi və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiya tədqiqatı mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin araşdırılma dərəcəsi göstərilir, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsası müəyyənləşdirilir, tədqiqatın yeniliyi qeyd edilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar ifadə olunur, dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır, dissertasiyanın strukturu və həcmi göstərilir.

“İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının beynəlxalq hüquqi mexanizmi” adlanan **I fəsil** iki paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragrafda beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının anlayışı və mahiyyəti tədqiq edilir.

Qeyd edilir ki, insan cəmiyyətində fərdin hüquqları qeyri-məhdud və mütləq bir kateqoriya kimi başa düşülməməlidir. Müəyyən məhdudlaşdırmanın qoyulması hər bir dövlətdə zəruridir. Bu cür məhdudlaşdırma olmadan cəmiyyətin bütün üzvlərinin hüquq və azadlıqlarına hörmətin təmin edilməsi mümkün deyildir.

Tədqiqatda insan hüquq və azadlıqlarına qoyulan məhdudlaşdırma beynəlxalq hüquqda (və milli qanunvericilikdə) müəyyənləşdirilmiş elə sərhədlər kimi başa düşülür ki, həmin sərhədlər daxilində şəxslər öz hüquq və azadlıqlarından istifadə edə bilirlər. Göstərilən sərhədlər müxtəlif hüquqi konstruksiyaların – bir tərəfdən, hüquqların daşıyıcıları üçün vəzifələrin, qadağanların, istisnaların və məsuliyyətin, digər tərəfdən isə dövlət orqanlarının məhdudlaşdırma qoymaq, sanksiyalar tətbiq etmək və başqa səlahiyyətlərinin köməyi ilə “qurulur”. Məlumdur ki, mütləq hüquqlar deyilən hüquqlardan (işgəncəyə məruz qalmamaq hüququ, köləlikdə saxlanılmamaq hüququ və bir sıra digər hüquqlar) başqa, insan hüquqlarının böyük əksəriyyəti üzərində ictimai və ya xüsusi maraqlar naminə müəyyən məhdudlaşdırma qoyula bilər.

Beynəlxalq hüquq insan hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlətlərin ictimai maraqlar və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qorunması naminə hansı əsaslar üzrə və hansı hədlərdə müdaxilə edə bilməsini müəyyənləşdirməkdə “müstəsna səlahiyyətə” malikdir.

Dövlətlərin insan hüquqlarını beynəlxalq hüquqla nəzərdə tutulmamış əsaslar üzrə məhdudlaşdırması yolverilməzdir. Milli qanunvericilikdə insan hüquqları üzərində müvafiq beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulandan daha böyük həcmdə məhdudlaşdırma müəyyənləşdirilə bilməz.

İnsan hüquqları və azadlıqları üzərində qoyula bilən məhdudlaşdırmaları müəllif dörd kateqoriyaya bölür.

1) Beynəlxalq müqavilələrdə konkret insan hüququnun tərifi və dəqiq istisnalar nəzərdə tutula bilər (məsələn, İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 4-cü maddəsinin 3-cü hissəsində “məcburi və ya icbari əmək” tərifi tərkibindən çıxarılmış məcburi və ya icbari əməyin müxtəlif növləri sadalanmışdır: həbsdə olan şəxsin yerinə yetirdiyi iş; hərbi xarakterli xidmət; fəvqəladə vəziyyət halında icbari olan iş; və adi vətəndaş vəzifələrinin bir hissəsi olan iş və ya xidmət).

2) Bəzi müqavilə müddəalarında fərdin həmin hüququnun tətbiq edilmədiyini müəyyən hallar sadalanır (məsələn, Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsinə görə, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ həmin maddənin 1-ci hissəsində sadalanan altı halda pozulmur).

3) “Xüsusi hüquqi statusa” malik şəxslərin müəyyən kateqoriyaları bu və ya digər hüquqların tam istifadəsindən birbaşa məhrum edilə bilər (məsələn, İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 16-cı maddəsi iştirakçı dövlətlərə əcnəbilərin siyasi fəaliyyətinə məhdudlaşdırma qoymaq imkanı verir; Konvensiyanın 11-ci maddəsinin 2-ci hissəsində dövlətin silahlı qüvvələrinin, polisinin və ya inzibati orqanlarının tərkibinə daxil olan şəxslərin dinc toplaşmaq və birləşmək azadlığını həyata keçirməsinə qanuni məhdudlaşdırma qoymağa icazə verilir).

4) İctimai və xüsusi maraqların müxtəlif növləri fərdin müəyyən hüquqlarını həyata keçirməsinə dövlətlərin müdaxilə etməsinə haqq qazandırır. Məsələn, “ictimai maraq” mülkiyyətdən dinc istifadə hüququna dövlətin müdaxilə etməsi üçün dəqiq ifadə edilmiş səbəbdir (İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 1 №-li Protokolunun 1-ci maddəsinin 1-ci hissəsi). Daha sonra, ictimai və xüsusi maraqlar naminə insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması üçün konkret əsasların geniş bir dairəsi Avropa Konvensiyasının 8–11-ci maddələrində təsbit edilmişdir.

I fəslin ikinci paragrafında ayrılmaz məhdudlaşdırma doktrinasının nəzəri əsasları və tətbiqi praktikasına tədqiq edilir.

Göstərilən doktrinanın məğzi bu məsələdən ibarətdir: insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması üçün insan hüquqlarına dair beynəlxalq sazişlərdə nəzərdə tutulan əsasların siyahısı tamdır, yoxsa dövlətlər ehtimal edilən (fərz edilən) əsaslardan çıxış edərək, fiziki və

hüquqi şəxslərin üzərinə müəyyən məhdudiyyətlər qoya bilərlər? Başqa sözlə, əgər beynəlxalq müqavilənin bu və ya digər maddəsində fərdin hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının mümkünlüyü birbaşa və ya dolayısı ilə nəzərdə tutulmursa, dövlət insan hüquqlarının öz təbiətinə görə mütləq olmamasına və ona görə də ictimai maraqlar naminə zəruri hədlər daxilinə salına bilməsinə istinad edərək həmin hüququ məhdudlaşdırıla bilərlərmi?

İddiaçı göstərir ki, bu doktrina heç bir beynəlxalq müqavilədə əks olunmamışdır. Doktrina Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası tərəfindən işlənilib hazırlanmış, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququnda daha da inkişaf etdirilmiş və dəqiqləşdirilmişdir. Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası uzun müddət bu fikrə əsaslanmışdır ki, İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasında təsbit edilmiş fərdi hüquqların məzmunu Konvensiyada birbaşa nəzərdə tutulan məhdudiyyətlərdən əlavə, fərz edilən məhdudiyyətlərə də məruz qoyula bilər; Komissiya hesab edirdi ki, həmin məhdudiyyətlər bir növ göstərilən hüquqların məzmununa “daxildir” və onların ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir.

İddiaçı qeyd edir ki, bu cür yanaşma əsas insan hüquqlarının normativ məzmununun əsassız məhdudlaşdırılması və deməli, həmin hüquqların həyata keçirilməsinə hakimiyyət orqanlarının hüquqa zidd müdaxiləsi təhlükəsini ehtiva edir. Bu səbəbdən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi fərz edilən məhdudiyyətlərin yalnız bu və ya digər kontekstdə, amma hökmən həmin hüququn mahiyyətinə toxunmamaq şərti ilə mümkün olduğunu ehtimal edərək, daha mötədil yanaşmaya əsaslanmağa başlamışdır.

İddiaçı Strasburq Məhkəməsinin presedent hüququna əsaslanaraq qeyd edir ki, məhdudiyyətlər beynəlxalq müqavilənin mətninə daxil edildikdən sonra artıq ayrılmaz məhdudiyyətlər doktrinasına müraciət edilməsinə haqq qazandırıla bilməz.

İnsan hüquqlarına dair beynəlxalq sazişlərin müddəalarını müfəssəl təhlil edərək, iddiaçı bu qənaətə gəlir ki, insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının mümkünlüyü və əsasları beynəlxalq müqavilədə birbaşa və ya dolayısı ilə nəzərdə tutulmalıdır. Dissertasiyada qeyd edilir ki, fərdin konkret hüququnun həyata keçirilməsi qarşısında “qurulmuş” sərhədlər və məhdudiyyətlər dəqiq olmadıqda müqavilənin mətnində həmin hüququn necə ifadə edildiyinə, o cümlədən müvafiq müqavilə müddəasında hansısa istisnalara, hallara, milli qanunvericinin nəzərdə tutduğu qaydalara və i.a. istinad olub-olmadığına diqqət yetirilməlidir.

“İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının beynəlxalq hüquqa görə yol verilən əsasları” adlanan II fəsil on paragrafdan ibarət olub, insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələrdə insanın əsas hüquq

və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması üçün nəzərdə tutulan ayrı-ayrı əsasların tədqiqinə həsr edilmişdir.

İddiaçının fikrincə, insanın əsas hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması üçün əsaslar dedikdə, normativ hüquqi aktda (beynəlxalq müqavilədə və milli Konstitusiyada) müəyyənləşdirilmiş və həmin hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsinə hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsi üçün hüququayğun meyar rolunu oynayan dəyərlər və maraqlar (başlıca olaraq ictimai maraqlar) kimi başa düşülür.

İnsan hüquqlarına dair əsas beynəlxalq müqavilələrdə insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması üçün aşağıdakı əsaslar təsbit edilmişdir: 1) milli təhlükəsizlik maraqları naminə; 2) ictimai təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə; 3) ictimai qaydanı təmin etmək məqsədi ilə; 4) iğtişaş və ya cinayətlərin qarşısını almaq məqsədi ilə; 5) ictimai sağlamlığı qorumaq məqsədi ilə; 6) ictimai əxlaqı qorumaq məqsədi ilə; 7) digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək məqsədi ilə; 8) ölkənin iqtisadi rifahı naminə; 9) məxfi əldə edilmiş informasiyanın açıqlanmasının qarşısını almaq üçün; 10) ədalət mühakiməsinin nüfuzunu və qərəzsizliyini təmin etmək məqsədi ilə.

İddiaçı qeyd edir ki, sadalanan əsaslar bütün insan hüquq və azadlıqların bərabər dərəcədə məhdudlaşdırılmasına haqq verə bilməz; bu əsaslar insanın hansı hüquqları üçün nəzərdə tutulmuşdursa, yalnız həmin hüquqlara tətbiq edilə bilər.

Sadalanan əsaslardan hər biri tədqiqatda Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin və BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin praktikasına əsasən ayrıca paraqraflarda nəzərdən keçirilir.

Milli təhlükəsizlik beynəlxalq müqavilələrdə öz dininə etiqad etmək və öz əqidəsinə malik olmaq azadlığından başqa, bütün digər insan hüquqlarına münasibətdə nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq hüquq müdafiə orqanlarının praktikasından məlum olur ki, ictimai təhlükəsizlikdən və ictimai qaydadan fərqli olaraq, milli təhlükəsizlik yalnız bütün millət üçün real və birbaşa siyasi və ya hərbi təhlükə yarandığı hallarda insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması üçün əsas kimi “hərəkətə gətirilə” bilər. Yəni bu halların əmələ gəlməsi üçün dövlətin məhv olması, ərazi bütövlüyünün pozulması və ya siyasi müstəqilliyinin itirilməsi ilə bağlı real təhlükə mövcud olmalıdır. Hüquq qaydasına qarşı lokal və ya əlahiddə xarakter daşıyan bir təhlükənin aradan qaldırılması məqsədi ilə məhdudiyyət qoyulması üçün əsas kimi milli təhlükəsizlik maraqlarına istinad edilə bilməz.

Məsələn, göstərilən əsasla istinad edərək, dövlət kənar şəxslərin hərbi təhlükəsizlik zonalarına girməsini qadağan edə bilər və ya silahlı qüvvələrdə xidmət edən şəxslərin ölkə ərazisində hərəkət etmək və ölkəni tərk etmək azadlığını məhdudlaşdırma bilər. Hərbi qulluğunu başa çatdırmamış şəxslərin ölkə hüduqlarını tərk etməsi qadağan oluna bilər. Deyilənlər hərbi sirlərdən xəbərdar olan şəxslərin hərəkət azadlığına qoyulan məhdudiyyətlərə də aiddir.

İddiaçı qeyd edir ki, milli təhlükəsizlik anlayışı dövlətin ərazi bütövlüyünün müdafiəsini də ehtiva edir. Maraqlıdır ki, Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsinin 2-ci hissəsində hər iki əsas – həm “milli təhlükəsizlik”, həm də “ərazi bütövlüyü” təsbit edilmişdir. İddiaçının fikrincə, Konvensiyanın 10-cu maddəsinə müstəqil əsas kimi ərazi bütövlüyünün daxil edilməsi onunla bağlıdır ki, ifadə azadlığı, həmin maddədə göstəriləndi kimi, “vəzifələr və məsuliyyət” yaradır. Bununla Konvensiyanın müəllifləri qeyd etmək istəmişlər ki, sui-istifadə edildiyi halda söz azadlığı dövlətin ərazi bütövlüyü üçün təhlükə törədə bilər və hesab etmişlər ki, təkcə “milli təhlükəsizliyin” təsbit edilməsi yetərli deyildir.

“İctimai təhlükəsizlik” anlayışı “ictimai qayda” anlayışının sinonimi deyildir. İctimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi cəmiyyəti onun maraqlarına zərər vuran ayrı-ayrı fərdlərin və ya qrupların hərəkətlərindən müdafiə etmək, habelə insanların təhlükəsizliyi, həyatı və ya fiziki sağlamlığı üçün təhdidləri aradan qaldırmaq sahəsində tədbirlər görülməsini nəzərdə tutur. Belə ki, əgər dinc toplantının keçirilməsi insanların təhlükəsizliyi (məsələn, onların həyatı və ya sağlamlığı) və ya obyektlərin təhlükəsizliyi üçün konkret təhdid törədirsə, həmin toplantının keçirilməsi bu əsasla məhdudlaşdırıla, qadağan edilə və dayandırıla bilər. Məsələn, bu belə bir haldır ki, qarşı duran qruplar arasında toqquşmalar nəticəsində polis nümayişçilərin və ya yoldan keçənlərin fiziki təhlükəsizliyinə təminat verməyə daha qadir deyildir. İctimai təhlükəsizlik mülahizələri ilə konkret dini qrup təhlükə törətdiyinə görə qadağan edilə bilər, eləcə də hüquq pozanlar barəsində cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər görüla bilər.

İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması üçün əsas kimi *ictimai qayda* insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələrin bütün məhdudlaşdırıcı müddəalarında nəzərdə tutulmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, ictimai qayda, sadəcə olaraq, bu və ya digər ölkədə müəyyənləşdirilən və normalar ilə (həm də təkcə hüquqi normalar ilə deyil) mühafizə edilən münasibətlər sistemi kimi başa düşülməməlidir. Digər tərəfdən, göstərilən anlayış öz məzmununa görə “iğtişaş və ya cinayətlərin qarşısını alınması” anlayışından daha genişdir. İctimai qayda anlayışı iğtişaş və ya cinayətlərin

qarşısının alınmasından əlavə, demokratik cəmiyyətin təməlinə dayanan hamılıqla qəbul olunmuş bütün prinsipləri də ehtiva edir.

Məsələn, hakimiyyət orqanları ictimai qaydanın qorunması məqsədi ilə dinc toplaşmaq azadlığı barəsində məhdudlaşdırıcı tədbirlər görə bilərlər. Belə ki, küçə hərəkətində ictimai qaydanın qorunması planlaşdırılan toplantının vaxtı və yeri haqqında hakimiyyət orqanlarına qabaqcadan məlumat verilməsini tələb edir. Miting və ya nümayiş onun qarşısına qoyulan məqsədə görə də qadağan edilə bilindiyyindən (məsələn, müharibənin təbliği və ya irqi və ya milli nifrətin qızışdırılması səbəbindən), dövlətlər toplantının məqsədi barəsində hakimiyyət orqanlarına məlumat verilməsi vəzifəsini də nəzərdə tuta bilərlər. Başqa bir misal: məbusların məlumat azadlığı üzərində müəyyən məhdudiyyətlərə ictimai qaydanın qorunması maraqları ilə haqq qazandırıla bilər. Yerli planlaşdırma, dövlət şəhərsalma planları və yaşıllıq zonalarında tikililərin inşasının qadağan edilməsi ictimai qayda maraqları naminə yaşayış yeri seçmək azadlığına yol verilən müdaxilədir.

İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılması üçün əsas kimi *iğtişaş və ya cinayətlərin qarşısının alınması* insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələrin bir sıra məhdudlaşdırıcı müddəalarında nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, məhz bu əsasla görə həbs yerlərində saxlanma şəraiti tənzimlənilir. Hökmən həbsxana paltarı geyilməsinə; məcburi psixiatriya müayinəsinə; cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxslərin gizli izlənməsinə; ağır cinayətlərə görə məhkum edilmiş əcnəbilərin deportasiyasına və i.a. iğtişaş və cinayətlərin qarşısının alınması maraqları ilə haqq qazandırıla bilər.

İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması üçün əsas kimi *ictimai sağlamlıq* insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələrin bütün məhdudlaşdırıcı müddəalarında nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, ictimai sağlamlıq maraqları dinc toplaşmaq azadlığının məhdudlaşdırılmasına əsas verə bilər; o cümlədən təbiəti mühafizə və su mühafizə zonaları kimi vacib yerlərdə siyasi toplantılar keçirilməsi qadağan edilə bilər. İctimai sağlamlıq maraqları naminə iştirakçı dövlətlər sağlamlıq üçün təhlükəli maddələr (narkotiklər, zəhərli və ya radioaktiv maddələr) və ya fəaliyyət barəsində yanlış məlumat verən nəşrləri qadağan edə bilərlər. Bundan başqa, tütün, alkoqol, dərman və tibbi preparatlar reklamının məhdudlaşdırılmasına da bu əsasla haqq qazandırıla bilər.

“Əxlaq” (“məənəviyyət”) kateqoriyası insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması üçün hüquqauyğun əsaslar ilə bağlı anlayışlar sırasında ən az aydın və ən çox ziddiyyətli anlayışdır. Əxlaq anlayışı müxtəlif dövlətlərdə və cəmiyyətlərdə fərqli olduğuna görə əxlaqın qorunması barəsində dövlətlərin geniş dəyərləndirmə dairəsinə yol verilir.

İctimai əxlaqın qorunması məqsədi ilə ifadə azadlığına müdaxilə edilməsinə səciyyəvi misal kimi pornoqrafik və küfrlü nəşrlərin qadağan olunmasını və ya məhdudlaşdırılmasını göstərmək olar. Bu əsasa görə müqəddəs yerlərdə və ya qəbiristanlarda siyasi toplantılar keçirilməsi qadağan edilə bilər.

İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılması üçün yol verilən əsas kimi *digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi* insan hüquqlarına dair bütün beynəlxalq müqavilələrdə təsbit edilmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, fərdin hüquq və azadlıqları digər şəxslərin təkə əsas hüquqlarının, yaxud bu və ya digər beynəlxalq müqavilədə təminat verilmiş hüquqlarının deyil, həm də bütün hüquqlarının müdafiəsi üçün məhdudlaşdırıla bilər. Məsələn, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktda mülkiyyət hüququ təsbit edilməmişdir, lakin digər şəxslərin xüsusi mülkiyyətinin qorunması üçün hərəkət və yaşayış yeri seçmək azadlığına məhdudlaşdırıcı qoyula bilər.

Digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi cinayət, mülki və/və ya inzibati hüquq tədbirləri ilə təmin edilə bilər. Məsələn, buraya cinayət qanunvericiliyinin böhtan və təhqiri kriminallaşdıran normaları; mülki qanunvericiliyin müəlliflik hüququna və ya şərəfinə qəsd edildiyi ehtimal olunan şəxslər tərəfindən kompensasiya iddialarına dair normaları aid edilə bilər. Amma bir çox dövlətlərin kütləvi informasiya vasitələri haqqında qanunlarında nəzərdə tutulan xüsusi tədbirlər hər halda daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Misal olaraq bunları göstərmək olar: kütləvi informasiya vasitəsinin cinayət törətməkdə təqsirləndirilmiş şəxsə məhkəmə tərəfindən bəraət verildiyinə dair məlumat vermək vəzifəsi; mətbu nəşrlərin müsadirə edilməsi; kütləvi informasiya vasitəsində həqiqətə uyğun olmayan məlumatların yayıldığı təqdirdə cavab vermək hüququ.

Beynəlxalq hüquq müdafiə orqanlarının praktikasında bu əsasa istinad etməklə aşağıdakılara haqq qazandırılmışdır: barəsində müəlliflik hüququnun pozulduğuna dair şübhələr olan videoyazıları aşkar etmək məqsədi ilə xüsusi mənzillərdə axtarış aparılması; hamiləliyi sağlamlığını təhlükəyə məruz qoyduğu halda qadının abort etdirmək hüququ; atalığın müəyyənləşdirilməsi üçün məcburi qan analizi; məqsədi dövlətin konstitusiyaya quruluşunu devirmək olan siyasi partiyada üzvlüyünə görə dövlət qulluqçusunun işdən azad edilməsi və i.a.

Ölkənin iqtisadi rifahının qorunması şəxsi və ailə həyatına hörmət edilməsi hüququnun məhdudlaşdırılması üçün əsaslardan biridir. Bu əsas fərdin hər hansı digər hüquq və azadlıqları barəsində tətbiq edilə bilməz. Maraqlıdır ki, həmin əsas yalnız bir beynəlxalq müqavilədə – İnsan

hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasında (Konvensiyanın 8-ci maddəsinin 2-ci hissəsi) təsbit edilmişdir.

Ölkənin iqtisadi rifahı naminə fərdin özəl həyatına dövlətin müdaxilə edə bildiyi səciyyəvi hala misal kimi dövlət sərhədini keçən şəxslərin baqajının və ya avtomobilinin gömrük yoxlanması ola bilər. Elə bu qanuni məqsəd üçün hakimiyyət orqanları müəyyən malların gətirilməsinə və ya aparılmasına məhdudlaşdırıcı qoya bilərlər. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin rəyinə görə, görkəmsiz və aşağı keyfiyyətli binaların ləğv edilərək müvafiq texniki və arxitektura tələblərinə uyğun gələn müasir yaşayış binaları ilə əvəz edilməsi yolu ilə şəhər mühitinin yaxşılaşdırılması ölkənin iqtisadi rifahı naminə, habelə digər şəxslərin sağlamlığının və hüquqlarının müdafiəsi üçün qanuni məqsəddir.

Məxfi əldə edilmiş informasiyanın açıqlanmasının qarşısının alınması ifadə azadlığının mühüm tərkib hissələrindən biri kimi məlumat azadlığının məhdudlaşdırılması üçün əsaslardan biridir. Bu əsas İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsinin 2-ci hissəsində əks etdirilmiş, insan hüquqlarına dair digər beynəlxalq müqavilələrdə isə nəzərdə tutulmamışdır. Göstərilən əsasa istinad etməklə, dövlətin səlahiyyətli orqanları xarakterinə görə məxfi olan və müəyyənləşdirilmiş normalardan yan keçməklə üçüncü şəxslərə verilə bilməyən hər hansı informasiyanın açıqlanmasının qarşısını almaq üçün müxtəlif tədbirlər görə bilərlər (nəşrin və ya translyasiyanın qadağan olunması, mətbu nəşrin nüsxələrinin dövriyyədən çıxarılması, qanunu pozanlar barəsində intizam və ya cinayət cəzaları tətbiq edilməsi və i.a.). Bu informasiya dövlət, hərbi, kommertiya sirtindən və ya başqa sirdən ibarət olub şəxsə qulluq və ya başqa münasibətlərinə görə etibar edilə bilər və həmin şəxs qanuna və ya peşə etikası kodeksinə müvafiq surətdə həmin informasiyanı açıqlamamaq vəzifəsi daşıyır.

Ədalət mühakiməsinin nüfuzunun və qərəzsizliyinin təmin edilməsi ifadə azadlığının məhdudlaşdırılması üçün əsaslardan biridir. Bir əsas kimi o, yalnız İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasında (10-cu maddənin 2-ci hissəsi) təsbit edilmişdir.

Bu əsas ingilis-sakson hüquq sistemindən məlum olan “məhkəməyə hörmətsizliyin” («contempt of court») qadağan edilməsi məqsədi ilə Avropa Konvensiyasına daxil edilmişdir və məhkəmənin nüfuzunu, müstəqilliyini sarsıda bilən və məhkəmə icraatı tərəflərinin hüquqlarını poza bilən hüquqa zidd hərəkətlərin, o cümlədən nəşrlərin qarşısını almaq məqsədi güdür. Strasburq Məhkəməsi İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsinin göstərilən aspektinə böyük əhəmiyyət verir ki, bu da başa

düşüləndir, çünki hər bir məhkəmə kimi o da ədalət mühakiməsinin yüksək və qeyd-şərtsiz etibarına və nüfuzuna kömək göstərməlidir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin rəyincə, əgər məhkəmə araşdırmasının obyektivi olan məsələlər barəsində ictimaiyyətin fikri məhkəmənin həmin məsələlərə baxmasından əvvəl formalaşarsa və ya məhkəmə prosesinin iştirakçıları “qəzetlərin məhkəməsindən” keçməli olarsa, hüquqi prosedur özünə hörmətli münasibətdən məhrum olar, məhkəmənin funksiyaları isə qəsb edilir.

Dissertasiya işinin **“İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının beynəlxalq hüquqi prinsipləri”** adlanan III fəslə beş paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragrafda beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması prinsiplərinin anlayışı və əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir.

Qeyd olunur ki, insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, fərdin hüquqlarının həyata keçirilməsinə hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsinin hüquqa uyğun olması üçün təkə həmin hüquqların məhdudlaşdırılması əsaslarına istinad edilməsi yetərli deyildir. Hakimiyyət orqanlarının hər hansı bu cür müdaxiləsi insan hüquqları nəzəriyyəsində və praktikasında *insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması prinsipləri* adlanan müəyyən şərtlərə və ya tələblərə uyğun gəlməlidir. Bu prinsiplərə aşağıdakılar aiddir: 1) insan hüquq və azadlıqlarının qanunla məhdudlaşdırılması prinsipi (qanunçuluq prinsipi); zərurət prinsipi; 3) mütənasiblik prinsipi; 4) insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının dar mənada təfsiri prinsipi.

Göstərilən prinsiplərin ilk üçü insan hüquqlarına dair bütün əsas beynəlxalq müqavilələrdə birbaşa və ya dolayısı ilə təsbit edilmişdir. Məsələn, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktın 21-ci maddəsi müəyyənləşdirir ki, dinc toplaşmaq hüququndan istifadə üzərində “qanuna uyğun qoyulan və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan məhdudiyətlərdən savayı, başqa heç bir məhdudiyət qoyula bilməz”.

Məhdudlaşdırıcı müddələrdə işlədilən *“demokratik cəmiyyətdə zəruri olan”* («necessary in a democratic society») ifadəsi geniş mənəlidir və təkə zərurət prinsipi ilə bağlı deyildir. Bu ifadə göstərilən müqavilələrdə ən vacib müddələrdən biridir, çünki dövlətlərin həmin müqavilələrdə nəzərdə tutulan bir və ya bir neçə qanuni məqsədə istinad etməklə haqq qazandırmaya çalışdıqları insan hüquqlarına müdaxilələrin hüququayğun olub-olmamasını dəyərləndirməkdə beynəlxalq nəzarət orqanlarına geniş diskresiya verir.

Tədqiqatda vurğulanır ki, insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələrdə “demokratik cəmiyyətə” istinad edilməsi həmin müqavilələrin təfsirinə və tətbiqinə nəzarətin həyata keçirilməsində mühüm

rol oynayır. Bu istinad fərdin hüquqlarını hakimiyyət orqanlarının hər hansı özbaşına müdaxilələrindən müdafiə etməyin mühüm təminatıdır.

Müəllif qeyd edir ki, dövlətlərin insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması üçün beynəlxalq müqavilələrdə göstərilmiş əsaslardan birinə uğurla istinad etməsi iki mühüm şərtə riayət olunmasından asılıdır: 1) hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsi qanunla tələb edilirmi və ya qanuna uyğundurmu (qanunçuluq testi); 2) müdaxilə göstərilən məqsədlərdən birinə çatmaq üçün demokratik cəmiyyətdə zəruridirmi (zərurət və mütənasiblik testi)? Bununla əlaqədar beynəlxalq məhkəmə (və kvazi-məhkəmə) orqanları insan hüquq və azadlıqlarının mümkün məhdudlaşdırılması ilə bağlı bütün hallarda, bir qayda olaraq, dörd başlıca sual qoyurlar: 1) bu və ya digər hüququn həyata keçirilməsinə müdaxilə olmuşdurmu; 2) olmuşdursa, bu müdaxilə qanunla tələb edilmişdirmi və ya qanuna uyğun olmuşdurmu; 3) müdaxilə göstərilən qanuni məqsədlərin biri üçün həyata keçirilmişdirmi; 4) bütün müvafiq halları nəzərə almaqla, bu müdaxilə demokratik cəmiyyətdə zəruri idimi (yəni, həmin müdaxiləyə zəruri ictimai tələbat var idimi və tətbiq edilmiş məhdudiyət bu zaman qarşıya qoyulan məqsədə mütənasib idimi).

İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının dar mənada təfsiri prinsipinə gəlincə, əsasən bu prinsip beynəlxalq nəzarət orqanlarının, xüsusən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin praktikasının məhsuludur.

III fəslin ikinci paragrafında qanunçuluq prinsipi nəzərdən keçirilir.

Qeyd edilir ki, insan hüquqları sahəsində hamılıqla qəbul olunmuş əsas anlayışlardan biri qanunun aliliyidir. Göstərilən prinsipin mənası budur ki, insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələr təminat verilmiş hər hansı insan hüququnun həyata keçirilməsinə müdaxilənin qanunda əks olunmuş əsasından fərdin xəbəri yoxdursa, heç bir belə müdaxiləyə yol verilə bilməz. Bu cür dəqiq müddəa olmadıqda hər hansı müdaxilə, necə əsaslandırılırsa-əsaslandırılınsın, müvafiq beynəlxalq sənədlərdə təsbit edilmiş hüquq və azadlıqların pozulması demək olacaqdır.

Bütün məhdudiyətlərin milli qanunvericilikdə əsasının olması tələbi *qanunçuluq prinsipi* kimi nəzərdən keçirilir. Həmin prinsipin mahiyyəti hüquq və azadlıqlar üzərində özbaşına məhdudiyətlərin qoyulmasına yol verməməkdən, bütün məhdudiyətlərin hüquqi norma ilə müəyyənləşdirilməsini tələb etməkdən ibarətdir.

Müəllif xüsusi vurğulayır ki, beynəlxalq müqavilələrin məhdudiyətlər nəzərdə tutan maddələrinin mənası baxımından “qanun” təkə sözün dar mənasında qanunvericiliyi deyil, həm də ümumi hüquq

sisteminə aid ölkələrdə məhkəmələrin presedent hüququnu, həmin dövlətin öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq hüquq öhdəliklərini, habelə qanun qüvvəli aktları ehtiva edir.

Beynəlxalq hüquq müdafiə praktikasının təhlilindən belə məlum olur ki, qanun aşağıdakı iki tələbə uyğun gəlməlidir. Birincisi, qanun əlçatan olmalıdır: şəxslər bu və ya digər halda hansı hüquqi normasının tətbiq edildiyini müəyyənləşdirmək imkanına malik olmalıdırlar. İkincisi, əgər norma şəxsin öz davranışını onunla uyğunlaşdırmasına imkan verən dərəcədə dəqiq ifadə edilməmişdirsə, “qanun” sayıla bilməz. Beləliklə, dövlətin hər hansı konkret aktının “qanuna uyğun” sayılması üçün həmin akt həm *əlçatan*, həm də *nəticələri bəlli* olmalıdır.

Bununla birlikdə, iddiaçının fikrincə, mühüm məsələ “qanun” anlayışına hansı mənanın verilməli olması ilə yanaşı, icra hakimiyyəti tərəfindən sui-istifadə hallarına qarşı dövlətdaxili təminatların səmərəliliyidir.

Qanunçuluq prinsipi həmçinin bunu nəzərdə tutur ki, insanın əsas hüquq və azadlıqları üçün məhdudiyətlər müəyyənləşdirən qanunun geriyə qüvvəsi olmalı deyildir. Bu, belə bir mülahizəyə əsaslanır ki, hüquq daşıyıcıları qanunu yerinə yetirmədikləri təqdirdə onları hansı nəticələrin gözlədiyini qabaqcadan görmək imkanına malik olmalıdırlar.

İddiaçı belə bir qənaətə gəlir ki, insan hüquqlarına məhdudiyətlərin tətbiqi zamanı qanunçuluq prinsipinə riayət olunması aşağıdakı dörd sualın hər birinə təsdiqləyici cavab verilməsini tələb edir: 1) tətbiq edilən sanksiya (qadağan və i.a.) qanunla nəzərdə tutulmuşdurmu; 2) müvafiq normativ hüquqi akt şəxslər üçün əlçatandırımı; 3) müvafiq norma şəxsin öz konkret davranışının nəticələrini qabaqcadan görməsinə imkan verən dərəcədə dəqiq ifadə edilmişdirmi; 4) qanunda müvafiq insan hüquqlarının həyata keçirilməsinə özbaşına müdaxilələrə qarşı adekvat təminatlar nəzərdə tutulurmu.

III fəslin üçüncü paragrafında zərurət prinsipinin anlayışı və məzmunu təhlil edilir.

Həmin prinsipin məzmi bundan ibarətdir ki, hakimiyyət orqanlarının insan hüquq və azadlıqlarına qoyduqları istənilən məhdudiyət müvafiq qanuni məqsədin əldə edilməsi üçün zəruri olmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, söhbət tətbiq edilən məhdudiyətlərin *məqsədəuyğunluğu*, *arzu edilənliyi* və ya *faydalılığı* barəsində deyil, onlara zəruri tələbatın olması haqqında gəlməlidir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi dəfələrlə diqqəti buna cəlb etmişdir ki, hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsinə haqq qazandırmaq üçün

bu və ya digər qanuni məqsədə çatılmasına “zəruri ictimai tələbat” olmalıdır. Bu cür tələbatın olub-olmadığını müəyyənləşdirərkən işə dair konkret faktlara və həmin ölkədə həmin məqamda mövcud olan hallara nəzər salınmalıdır.

Dissertasiya işində qeyd edilir ki, beynəlxalq müqavilələrin məhdudlaşdırıcı müddəalarında zərurət prinsipinə dəqiq istinad olmasa belə, həmin müddəaların təfsiri zamanı bu prinsipə etinasızlıq göstərilməməlidir. Misal olaraq iddiaçı Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktın 19-cu maddəsini (ifadə azadlığı) göstərir. Həmin maddədə bu cür istinad yoxdur, lakin demokratiyanın işləməsi üçün ifadə azadlığının prinsiplə əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu halda Paktın sistemli təfsirinə müraciət etmək olar və lazımdır. Belə ki, milli təhlükəsizliyi qorumaq məqsədi ilə hakimiyyət orqanları ifadə və ya məlumat azadlığına məhdudiyət qoyarkən bu məhdudiyətin demokratik prinsiplər ilə bir araya sığdığını nümayiş etdirməlidirlər.

III fəslin dördüncü paragrafi mütənasiblik prinsipinə həsr olunmuşdur.

Qeyd edilir ki, müqavilə əsasının olmamasına baxmayaraq, mütənasiblik prinsipi beynəlxalq nəzarət orqanlarının, xüsusən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin praktikası sayəsində insan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsinin başlıca prinsiplərindən birinə çevrilmişdir. Həmin orqanlar dəfələrlə bəyan etmişlər ki, fərdin bu və ya digər hüququnun həyata keçirilməsinə müdaxilə edərək dövlətin qarşıya qoyduğu məqsəd ilə göstərilən hüquq arasında hökmən tarazlıq olmalıdır. Başqa sözlə, məhdudiyət tətbiq edərək dövlət məhdudiyətin tətbiqi zamanı qarşıya qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün zəruri olandan daha çox dərəcədə hüquqların məhdudlaşmasına gətirib çıxaran tədbirlər görməməlidir.

Mütənasiblik prinsipinə təkcə məhdudiyəti müəyyənləşdirən qanunlarda deyil, həm də bu qanunların tətbiqi zamanı icra və məhkəmə orqanlarının fəaliyyətində də riayət edilməlidir. Mahiyyətə, mütənasiblik prinsipi dövlət ilə vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirərək, beynəlxalq müqavilələr ilə təminat verilmiş əsas hüquq və azadlıqların fərdlər tərəfindən həyata keçirilməsinə dövlətin müdaxiləsi hədlərini təyin edir.

Özünün bir çox qərarlarında Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, ictimai maraqların tələbləri ilə fərdin əsas hüquqlarının tələbləri arasında ədalətli tarazlığa riayət edilib-edilmədiyini o müəyyənləşdirməlidir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin tətbiq etdiyi mütənasiblik testi aşağıdakı mənalara ifadə edir: 1) qanuni məqsəd fərdin

əsas hüququnun məhdudlaşdırılmasına haqq qazandırılması üçün yetərincə əhəmiyyətli olmalıdır; 2) qanuni məqsədin yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulan tədbirlər əqləbatan şəkildə həmin məqsədlə bağlı olmalıdır – bu tədbirlər özbaşına tətbiq edilməməli, ədalətsiz olmamalı və ya əqləbatan olmayan mülahizələrə əsaslanmamalıdır; 3) hüquq və ya azadlığın məhdudlaşdırılması üçün istifadə edilən vasitə qanuni məqsədin əldə edilməsi üçün zəruri olmalıdır – əgər görülən tədbirə demokratik cəmiyyətdə haqq qazandırılmalıdırsa, həmin tədbirin mənfə nəticoləri nə qədər ciddidirsə, məqsəd bir o qədər vacib olmalıdır.

III fəslin beşinci paraqrafında insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının dar mənada təfsiri prinsipi tədqiq edilir.

Həmin prinsipin mahiyyəti bundan ibarətdir ki: a) beynəlxalq müqavilədə insan hüquq və azadlıqları barəsində yol verilən məhdudiyətlər nəzərdə tutulduqları məqsədlərdən savayı, başqa məqsədlər üçün tətbiq edilməli deyildir; b) məhdudiyətin tətbiq dairəsi müvafiq hüququn mahiyyətini təhlükəyə məruz qoyacaq şəkildə təfsir edilə bilməz; c) istənilən məhdudiyətlərin təfsiri maksimum konkret olmalı və hər hansı şübhələr nəzərdən keçirilən hüquqların müdafiəsi xeyrinə həll edilməlidir; ç) insan hüquqları üzərində məhdudiyətlər məhdudlaşdırılan hüquqlardan hər birinin mövcud olduğu kontekst nəzərə alınmaqla təfsir edilməlidir; d) məhdudiyətlərin özbaşına tətbiqinə yol verilmir; e) insan hüquqlarına qoyulan məhdudiyətlərin elə tərzdə təfsir edilməsinə yol verilmir ki, bu, dövlətin digər beynəlxalq öhdəlikləri ilə daha böyük həcmdə təminat verilən insan hüquqlarından hər hansının həyata keçirilməsinin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarsın.

İddiaçı qeyd edir ki, insan hüquqları üzərində məhdudiyətlərin təfsiri zamanı dövlətlər əsas hüquq və azadlıqların səmərəli müdafiə edilməsi zərurətini əsas götürməlidirlər.

İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının dar mənada təfsiri prinsipində ehtimal edilir ki, daxili vəziyyəti qiymətləndirmək üçün dövlətlərin ixtiyarında olan dəyərləndirmə dairəsi qətiyyəən insan hüquqlarının və bu hüquqlar üzərində nəzərdə tutulan məhdudiyətlərin təfsirində dövlətlərin tam sərbəstliyi kimi başa düşülməməlidir. Beləliklə, məhdudiyətlərin qanuniliyi dar mənada təfsir və tətbiq ilə şərtlənir. Nəzərdən keçirilən prinsip müəyyən dərəcədə zərurət prinsipi ilə bağlıdır, çünki dövlətlərdən məhdudiyətləri yalnız ən zəruri halda və fərdin müvafiq hüququnun mahiyyətini pozmayan dərəcədə tətbiq etməyi tələb edir.

Yekunda iddiaçı diqqəti belə bir əlamətdar fakta cəlb edir ki, insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının dar mənada təfsiri prinsipi

“Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” 2002-ci il 24 dekabr tarixli Konstitusiya Qanununda dolayısı ilə əks olunmuşdur; bu Aktın 3.3-cü maddəsində deyilir ki, “insan hüquqlarına və azadlıqlarına qoyulan məhdudiyətlər həmin hüquqların və azadlıqların mahiyyətini dəyişməməlidir”.

Disseratsiya işinin “**Fövqəladə vəziyyət şəraitində insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması**” adlanan **IV fəsl** üç paraqrafdan ibarətdir.

Birinci paraqrafda müəllif müasir beynəlxalq hüquqda dövlətlərin deroqasiya hüququnu təhlil edir.

Qeyd olunur ki, fəvqəladə vəziyyət şəraitində insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına yol verilə bilməsi müasir beynəlxalq hüquqda birmənalı təsdiq edilmişdir. Müvafiq müqavilə müddəaları prinsipcə vacib bir məqsədi qarşıya qoyur: fəvqəladə hallar zamanı bu müqavilələrin mahiyyətini qorumaq və belə hallar aradan qalxdıqdan sonra həmin müqavilə lərin yenidən tam tətbiqini təmin etmək.

İddiaçı göstərir ki, fəvqəladə vəziyyət şəraitində insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının mümkünlüyü beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsində və praktikasında möhkəm əsası olan zərurət doktrinası ilə birbaşa bağlıdır. Fəvqəladə vəziyyətə dair beynəlxalq hüquq normalarının təməlinə məhz zərurət doktrinası dayanır.

Müharibə və ya digər fəvqəladə hallar zamanı insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının mümkünlüyü bu və ya digər dərəcədə bütün hüquq sistemlərində, əsasən konstitusiyalarda nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq hüquq müdafiə orqanlarının praktikasından məlum olur ki, fəvqəladə halın mövcudluğunu müəyyənləşdirməkdə, habelə bu cür halın aradan qaldırılması üçün zəruri olan insan hüquq və azadlıqlarından geri çəkilmələrin xarakterinə və həcminə dair qərar qəbul etməkdə milli hakimiyyət orqanları beynəlxalq məhkəməyə nisbətən daha yaxşı vəziyyətdədirlər. Müvafiq olaraq, bu məsələdə milli hakimiyyət orqanlarına geniş dəyərləndirmə dairəsi verilməlidir. Lakin onlar qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik deyildirlər. Milli hakimiyyət orqanlarının mövcud böhranın fəvqəladə xarakterinin qəti tələb etdiyi səlahiyyətlərdən kənara çıxıb-çıxmadıqlarını məhz beynəlxalq nəzarət orqanları müəyyənləşdirməlidirlər.

İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələr fəvqəladə vəziyyət tətbiqinin hüquqauyğunluğunu müəyyənləşdirən dəqiq tələbləri nəzərdə tutur; həmin tələblərə riayət edildiyi halda dövlətin insan hüquq və

azadlıqlarını müdafiə etmək öhdəliklərindən geri çəkilməsi həmin öhdəliklərin pozulması hesab edilmir (bax: Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktın 4-cü maddəsi; İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 15-ci maddəsi; İnsan hüquqları haqqında Amerika Konvensiyasının 27-ci maddəsi).

Göstərilən tələbləri iki növə ayırmaq olar: 1) *maddi tələblər*; və 2) *prosessual tələblər*.

Sadalanın tələblərin hər biri tədqiqatda ayrıca nəzərdən keçirilmişdir.

IV fəslin ikinci paragrafı fəvqəladə vəziyyət zamanı insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının hüququayğunluğunu şərtləndirən maddi təminatlara həsr edilmişdir.

Fəvqəladə vəziyyətin hüququayğunluğu ilə bağlı maddi tələblərə aşağıdakılar aiddir: millətin həyatı üçün müstəsna təhlükə; mütənəsblik; ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi; insanın bəzi əsas hüquqlarından geri çəkilmənin yolverilməzliyi; tətbiq edilən fəvqəladə tədbirlərin müvəqqəti xarakter daşması; digər beynəlxalq hüquq öhdəliklərinə əməl olunması.

Bütün millətin həyatı üçün müstəsna təhlükə fəvqəladə vəziyyətin maddi əsasını təşkil edir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin müəyyənləşdirdiyi tərifi görə, fəvqəladə vəziyyət bütövlükdə əhaliyə toxunan və həmin dövlətin ibarət olduğu cəmiyyətin mütəşəkkil həyatı üçün təhlükə törədən müstəsna böhran vəziyyəti və ya fəvqəladə haldır.

Fəvqəladə hallar əsasən siyasi şəraitlə, məsələn, silahlı münaqişələr və ya daxili iğtişaşlar ilə bağlı olur. Belə hallar həmçinin millətin həyatı və rifahı üçün təhlükə törədən təbii fəlakətlər nəticəsində də yarana bilər. Lakin kiçik silahlı münaqişələr, ara-sıra baş verən zorakılıq aktları, sabotaj aktları, bir sıra qanunsuz təşkilatların mövcudluğu və pozuculuq fəaliyyəti və i.a. millətin həyatı üçün təhlükə törətmir və fəvqəladə hal təşkil etmir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin həmin məsələ ilə bağlı praktikasını ümumiləşdirərək, iddiaçı bu qənaətə gəlir ki: a) fəvqəladə hal real və labüd olmalıdır: qabaqlayıcı xarakterli fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi qanunsuzdur; b) fəvqəladə halın miqyası elə olmalıdır ki, millətin hər hansı hissəsinə deyil, bütün millətə toxunsun; c) əhalinin fiziki bütövlüyü, ölkənin ərazi bütövlüyü və ya dövlət orqanlarının normal fəaliyyəti üçün təhlükə kimi başa düşülən təhlükə millətin mövcudluğunu təhdid etməlidir; ç) böhran və ya təhlükə bu mənada müstəsna xarakter daşmalıdır ki, ictimai təhlükəsizliyin, sağlamlığın və qaydanın qorunması üçün Konvensiyanın yol verdiyi adi tədbirlər və ya məhdudiyətlər açıq-aşkar yetərsiz olmalıdır.

Tədqiqatın bu hissəsində İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 15-ci maddəsinin tətbiqi praktikası da nəzərdən keçirilmişdir.

Mütənəsblik o deməkdir ki, hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsinin dərəcəsi və görülən tədbirlərin həcmi (istər ərazi, istərsə də vaxt baxımından) millətin həyatına təhlükənin aradan qaldırılması üçün faktiki zəruri olanla əqlabatan nisbətdə olmalıdır. Fəvqəladə vəziyyət elan edilməsindən sonuncu vasitə kimi, yəni yaranmış vəziyyəti nizama salmaq üçün bütün normal tədbirlər görüldükdən sonra istifadə olunmalıdır. Fəvqəladə vəziyyət tətbiqini şərtləndirmiş hallar aradan qalxdıqdan sonra və ya mövcud təhlükə azalaraq adətən milli qanunvericiliyə uyğun tədbirlərin həmin təhlükəyə nəzarət etmək üçün yetərli olduğu miqyasa düşən kimi dərhal dövlətin səlahiyyətli orqanları fəvqəladə vəziyyət rejiminin qüvvəsinə xitam verməlidirlər.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi dövlətlərin fəvqəladə hallar zamanı mütənəsblik prinsipinə riayət etməsini üç testin köməyi ilə yoxlayır. Birincisi, adi qanunların fəvqəladə halı tənzimləmək üçün yetərli olmadığı göstərilməlidir. İkincisi, görülən tədbirlər fəvqəladə hala son qoymaq üçün xüsusi olaraq nəzərdə tutulmalıdır. Üçüncüsü, nisbətən sərt tədbirlər adekvat təminatların, məsələn, habeas corpus və buna bənzər prosessual təminatların mövcud olduğu müddətdə məqbuldur.

Dövlətlərin insan hüquqları sahəsində öhdəliklərindən geri çəkilərək gördükləri tədbirlərin hüququayğunluğunun mühüm şərti *ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyidir*, yəni bu cür tədbirlərin irqə, dəri rənginə, cinsə, dilə, dinə və ya sosial mənşəyə görə ayrı-seçkiliyə səbəb olmamasıdır. Başqa sözlə, dövlət insan hüquqlarından geri çəkilməklə tədbirlər gördükdə insanlar arasında yuxarıda sadalanan əsaslara görə heç bir fərq qoyulmamalıdır.

Dövlətlər bəzi insan hüquqlarından hətta fəvqəladə vəziyyət zamanı da geri çəkilməzlər: bunlar *deroqasiya edilə bilməyən hüquqlardır* (non-derogable rights). Həmin hüquqların siyahısı insan hüquqlarına dair beynəlxalq sazişlərdə dəqiq müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 15-ci maddəsinin 2-ci bəndinə görə, bunlar yaşamaq hüququ, işgəncəyə və ya qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamaq hüququ, kölə edilməmək hüququ, cinayət qanununun retroaktiv tətbiqinə məruz qalmamaq hüququdur. Avropa Konvensiyasına 7 №-li Protokol bu siyahıyı bis in idem prinsipi ilə tamamlamışdır.

Fövqəladə tədbirlərin müvəqqəti olması barədə tələb insan hüquqlarına dair beynəlxalq sazişlərdə göstərilməsə də, həmin sazişlərin müvafiq müddələrinin məzmunundan irəli gəlir və mütənəsiblik tələbi ilə sıx bağlıdır. Bu o deməkdir ki, fövqəladə tədbirlər yalnız məhdud müddətdə tətbiq edilə bilər və tamamilə zəruridirsə, uzadıla bilər. Bu zaman son dərəcə mühüm şərt ondan ibarətdir ki, həm fövqəladə tədbirlərin tətbiqi zamanı, həm də fövqəladə vəziyyət rejiminin qüvvəsinin uzadılması zamanı müvəqqətilik tələbinin yerinə yetirilməsinə parlament nəzarət etməlidir. Fövqəladə vəziyyət başa çatdıqdan sonra bütün hüquq və azadlıqlar tam həcmdə bərpa edilməlidir.

Dövlətin fövqəladə tədbirlər görərkən beynəlxalq hüquq sahəsində digər öhdəliklərinə əməl etməsi barədə tələbin yerinə yetirilməsini beynəlxalq nəzarət orqanları son növbədə, yəni fövqəladə vəziyyətin hüquqa uyğunluğu ilə bağlı bütün digər şərtlərin yerinə yetirildiyini müəyyənləşdirdikdən sonra yoxlayırlar.

“Beynəlxalq hüquq sahəsində öhdəliklər” termini beynəlxalq adət hüququna və beynəlxalq müqavilə hüququna, ilk növbədə insan hüquqlarına dair digər müqavilələrə və beynəlxalq humanitar hüquq sahəsində müqavilələrə eyni dərəcədə aiddir.

IV fəslin üçüncü paragrafında fövqəladə vəziyyət zamanı insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının hüquqa uyğunluğu ilə bağlı prosessual təminatlar nəzərdən keçirilir.

Prosessual tələblərə bunlar aiddir: fövqəladə vəziyyətin rəsmən elan olunması; fövqəladə vəziyyət barəsində xəbərdarlıq edilməsi; fövqəladə vəziyyətə nəzarət edilməsi.

Fövqəladə vəziyyət səlahiyyətli milli orqan tərəfindən rəsmən elan olunmalıdır; əks halda insan hüquqlarından geri çəkilmə, hətta fövqəladə vəziyyətin bütün maddi elementləri mövcud olsa belə, beynəlxalq hüququn pozulması demək olacaqdır.

Rəsmi elanın əhəmiyyəti belə bir tələblə bağlıdır ki, gələcək fövqəladə tədbirlərin təsirinə məruz qalacaq əhali açıq xəbərdar edilməlidir. Aydın məsələdir ki, adamlar görülən fövqəladə tədbirlərin qüvvədə olmasının dəqiq maddi, ərazi və zaman dairəsi, eləcə də əsas hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə bu tədbirlərin təsiri barəsində məlumatlı olmalıdırlar.

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakta görə, fövqəladə tədbirlər tətbiq edən dövlət Paktın digər iştirakçılarını bu barədə *xəbərdar etməlidir* (BMT-nin Baş katibi vasitəsi ilə). İnsan hüquqları haqqında Avropa

Konvensiyası iştirakçı dövlətlərdən Avropa Şurasının Baş katibini xəbərdar etməyi tələb edir.

Xəbərdarlıqda dövlət fövqəladə vəziyyət tətbiq edildiyinə görə həyata keçirilməsindən geri çəkildiyi insan hüquqları, habelə bu cür geri çəkilmələrə əl atmasının səbəbləri barəsində məlumat verməlidir.

İddiyanın fikrincə, əgər dövlət hər hansı üsulla, məsələn, fövqəladə vəziyyətin müddətini uzatmaq yolu ilə sonrakı fövqəladə tədbirlərə dair qərar qəbul edirsə, müvafiq beynəlxalq quruma əlavə xəbərdarlıq göndərməlidir.

Fövqəladə vəziyyət zamanı insan hüquq və azadlıqlarına qoyulan məhdudlaşdırmanın məqsədə uyğunluğuna və həcminə həm dövlət daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə *nəzarət* edilməlidir. Bu, ilk növbədə dövlətdaxili səlahiyyətli orqanların (əsasən qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyətlərinin) vəzifəsidir.

Parlament nəzarətinin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, fövqəladə vəziyyətin tətbiqinə dair qərar istənilən halda ölkə parlamenti tərəfindən ən qısa müddətdə təsdiq edilməlidir. Parlament həm fövqəladə vəziyyətin tətbiqinə dair qərarı ləğv etmək imkanına, həm də onun qüvvədə olması müddətini dəyişdirmək imkanına eyni dərəcədə malik olmalıdır. Hər dəfə fövqəladə vəziyyətin müddətinin uzadılması parlament tərəfindən təsdiq edilməlidir.

Məhkəmə hakimiyyəti tərəfindən nəzarət və bütövlükdə məhkəmə sisteminin fəaliyyəti prinsipial vacib əhəmiyyətə malikdir. Bir çox dövlətlərdə məhkəmə hakimiyyəti yalnız fövqəladə vəziyyət şəraitində görülən tədbirlərə nəzarət edir, lakin onun elan olunmasının məqsədə uyğunluğuna nəzarətin həyata keçirilməsində heç bir rol oynamır.

Dissertasiya işinin “**İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılması sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, məhkəmə praktikası və beynəlxalq hüquq**” adlanan V fəslə dörd paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragrafda insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına dair Konstitusiya müddəaları təhlil edilir.

Qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında beynəlxalq səviyyədə tanınmış insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə üstün əhəmiyyət verilir.

İddiaçı 2009-cu ilin martında Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin II hissəsinə edilmiş bu əlavəyə xüsusi diqqət yetirir: “Hər kəsin hüquq və azadlıqları bu Konstitusiyada və qanunlarda müəyyən edilmiş əsaslarla,

habelə digərlərinin hüquq və azadlıqları ilə məhdudlaşır”. İddiaçı qeyd edir ki, insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması üçün əsaslar yalnız və yalnız Konstitusiyada təsbit edilməlidir və bu əsasların siyahısı insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələrdə müəyyənləşdirilmiş siyahıdan geniş ola bilməz. Bu baxımdan, yuxarıda göstərilən Konstitusiya müddəası belə təfsir edilməməlidir ki, burada qanunvericiyə Konstitusiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması üçün yeni əsaslar müəyyənləşdirmək səlahiyyəti verilir. Aydın məsələdir ki, hüquq və azadlıqlar qanunla məhdudlaşdırıla bilər, lakin yalnız Konstitusiyada və beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan əsaslar çərçivəsində məhdudlaşdırıla bilər.

Bundan başqa, nəzərdən keçirilən kontekstdə Konstitusiyanın 155-ci maddəsi prinsiplə əhəmiyyətə malikdir; həmin maddədə müəyyən edilmişdir ki, “Bu Konstitusiyanın... III fəslində nəzərdə tutulmuş insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının ləğvi və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulduğundan daha artıq dərəcədə məhdudlaşdırılması haqqında təkliflər referendumla çıxarıla bilməz”. Beləliklə, əsas insan hüquq və azadlıqlarını təsbit edən Konstitusiya müddəalarında məhdudiyyətlərin müəyyənləşdirilməsinə yalnız bu məhdudiyyətlərin beynəlxalq hüquqda nəzərdə tutulduğu halda yol verilir. Bu o deməkdir ki, göstərilən məhdudiyyətlərin genişləndirilməsinə yol verməmək və mümkün sui-istifadə hallarının qarşısını almaq üçün Azərbaycan Konstitusiyasında çox mühüm “müdafiə mexanizmi” nəzərdə tutulmuşdur.

Tədqiqatda müvafiq insan hüquqlarının qanunla məhdudlaşdırılmasının mümkünliyünü nəzərdə tutan Konstitusiya müddəaları təhlil edilmişdir.

İddiaçı qeyd edir ki, Konstitusiyanın mətnində əsas insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı məhdudiyyətlər müvafiq beynəlxalq müqavilələrdə təsbit edildiyi şəkildə əks olunmamışdır. Belə ki, bəzi hallarda fərdin bu ya digər hüququnun qanunla məhdudlaşdırılmasının yalnız mümkünlüyü göstərilmişdir, bir sıra maddələrdə müvafiq hüququn məhdudlaşdırılması üçün ancaq bir əsasa istinad vardır, bəzi hallarda isə müəyyən əsaslar üzrə məhdudlaşdırılmasının mümkünlüyü beynəlxalq hüquqda birmənalı şəkildə təsbit edilmiş insan hüquqları (məsələn, kütləvi informasiya azadlığı (Konstitusiyanın 50-ci maddəsinin II hissəsi), yaradıcılıq azadlığı (Konstitusiyanın 51-ci maddəsi) barəsində hər hansı məhdudiyyətlər ümumiyyətlə nəzərdə tutulmamışdır.

Azərbaycan İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasını ratifikasiya etdikdən sonra Konvensiyanın adekvat implementasiyasının təmin edilməsi və Konvensiyada nəzərdə tutulan insan hüquq və azadlıqlarının Azərbaycan məhkəmələri tərəfindən düzgün tətbiq edilməsi məqsədi ilə Konstitusiyanın müvafiq maddələrinə Konstitusiya Qanunu vasitəsilə əlavələr edilməsi zərurəti yarandı. Bu məqsədlə 2002-ci il dekabrın 24-də “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” Konstitusiya Qanunu qəbul olundu. Bu aktın xüsusən indiki tədqiqat kontekstində əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, sənəddə İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının məhdudlaşdırıcı müddəalar nəzərdə tutan maddələri (məhz 5-ci maddə, 8–11-ci maddələrin 2-ci hissələri, habelə Konvensiyanın 4 №-li Protokolunun 1-ci maddəsi) bütünlüklə təkrar edilmişdir: bununla da Azərbaycan Konstitusiyasında təsbit edilmiş insan hüquqları üzərində məhdudiyyətlər İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasında, daha dəqiq deyilsə, 8–11-ci maddələrin 2-ci hissələrində və 4 №-li Protokolun 2-ci maddəsinin 3-cü və 4-cü hissələrində nəzərdə tutulan məhdudiyyətlərə tam uyğunlaşdırılmışdır.

Bundan başqa, həmin akt vasitəsilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması məsələsi barəsində öz praktikasında daim istinad etdiyi bir sıra fundamental prinsiplər Konstitusiyaya inkorporasiya edilmişdir.

V fəslin ikinci paragrafında Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının qanunvericilik yolu ilə məhdudlaşdırılması praktikası beynəlxalq hüquq normaları baxımından təhlil edilmişdir.

İnsan hüquqlarının yalnız qanunla məhdudlaşdırıla bilməsi barədə müddəa Azərbaycan Respublikasında Konstitusiya prinsipi səviyyəsinə qaldırılmışdır; “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” Konstitusiya Qanununda dəqiq müəyyənləşdirilmişdir ki, insan hüquqları və azadlıqları yalnız qanunla məhdudlaşdırıla bilər (3.1-ci maddə). İddiaçının fikrincə, “qanun” anlayışı təkcə Milli Məclisin aktlarını deyil, həm də Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan bütün normativ hüquqi aktları əhatə edən anlayış kimi geniş mənada başa düşülməlidir. Onun dar mənada başa düşülməsi Konstitusiya Qanununun göstərilən müddəasını sırf deklarativ müddəaya çevirərdi, çünki realılıqda insanların həyat fəaliyyəti ilə bağlı olan və deməli, onların əsas hüquq və azadlıqlarına toxunan bir çox məsələlər başqa normativ hüquqi aktlar, xüsusən Nazirlər Kabinetinin qərarları və idarə aktları – mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ

aktları ilə tənzimlənilir. Bu tənzimləmə isə hökmən müəyyən məhdudiyyətlərin, qadağanların və i.a. qoyulması ilə əlaqədar olur.

Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, əsas hüquq və azadlıqlar bir tərəfdən, təkcə normativ hüquqi aktlar ilə deyil, həm də normativ xarakterli aktlar (məsələn, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının qərarları, təlimatları və ya izahatları) ilə, digər tərəfdən, təkcə dövlət orqanlarının deyil, həm də yerli özünüidarə orqanlarının normativ aktları – bələdiyyələrin aktları ilə məhdudlaşdırıla bilər.

Aydın məsələdir ki, Azərbaycan Respublikasında normativ hüquqi aktların Konstitusiyaya ilə müəyyənləşdirilmiş iyerarxiyası (bax: Konstitusiyanın 148-ci maddəsi) və onun müdafiəsi mexanizmi (Konstitusiyanın 130-cu maddəsinə müvafiq surətdə Konstitusiyaya Məhkəməsinin rolu xüsusi qeyd edilməlidir) səbəbindən bütün bu aktlar ölkə Konstitusiyasına və qanunlarına uyğun gəlməlidir. Təəssüf ki, heç də həmişə belə olmur. Məsələn, Misal olaraq iddiaçı göstərir ki, bəzən hökumətin və ya mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları insan hüquqları üzərində nəinki Konstitusiyaya, həm də qanunlar ilə nəzərdə tutulmayan məhdudiyyətlər qoyur, yaxud bu normativ hüquqi aktlar ilə müəyyənləşdirilən məhdudiyyətlər zərurət prinsipinə və/və ya mütənəsiblik prinsipinə uyğun gəlmir.

Müsbət faktır ki, Azərbaycan Respublikasının bir sıra qanunlarında İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının müvafiq məhdudlaşdırıcı müddəalarını təkrarlayan müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Bu cür dəyişikliklər istər qanunvericilik, istərsə də hüquq tətbiqi praktikası üçün prinsipial əhəmiyyətə malikdir və Avropa Konvensiyasının müddəalarının, habelə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququnun Azərbaycan hüquq sistemində daxil olmasına kömək göstərir.

Bir neçə misalın əsasında iddiaçı insan hüquqlarının qanunvericilik yolu ilə məhdudlaşdırılmasında müəyyən nöqsanların olduğunu göstərir və həmin nöqsanların qarşısının alınması və aradan qaldırılması üçün görüləli tədbirləri aşkara çıxarmağa çalışır.

Azərbaycan Respublikasının qanunlarında və digər normativ hüquqi aktlarında insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələrdə müəyyənləşdirilmiş məhdudiyyətlərin çərçivəsindən kənara çıxan müddəalar vardır. Bu cür kolliziyaların qarşısının alınması və ya aradan qaldırılması üçün istər bütövlükdə qüvvədə olan qanunvericiliyin, istərsə də normativ hüquqi aktların layihələrinin insan hüquqları baxımından müntəzəm və səmərəli təhlili zəruri hesab edilir. Bu, qanun qüvvəli aktlarda əsas insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə əsaslız

müdaxilələrin müəyyənləşdirilməsinə yol verməmək üçün həmin aktlara xüsusilə aiddir. Bununla əlaqədar olaraq, Milli Məclisdə, Prezident Administrasiyasında və Nazirlər Kabinetində bu cür təhlil işi və insan hüquqları baxımından ekspertiza ilə məşğul olacaq xüsusi ekspert qruplarının yaradılması məqsədəuyğun sayılır. Belə bir praktikanın tətbiq edilməsi düzgün olardı ki, əsas insan hüquq və azadlıqlarına hər hansı aidiyyəti olan hər bir normativ hüquqi akt layihəsi yalnız beynəlxalq hüquqa, o cümlədən İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasına uyğunluğu təsdiq edildikdən sonra qəbul olunmaq üçün müvafiq dövlət orqanına təqdim edilsin.

V fəslin üçüncü paragrafında fəvqəladə hallarda insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına dair Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi müvafiq beynəlxalq hüquq normaları baxımından təhlil edilir. Əsas diqqət Konstitusiyanın müvafiq müddələrinin (71-ci maddənin III hissəsi, 111-ci və 112-ci maddələr), “Fəvqəladə vəziyyət haqqında” 2004-cü il 8 iyun tarixli Qanunun və “Hərbi vəziyyət haqqında” 1994-cü il 6 yanvar tarixli Qanunun təhlilinə yetirilmişdir.

Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin III hissəsində fəvqəladə hallar zamanı insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının hüququayğunluğunu şərtləndirən üç mühüm təminat əks olunmuşdur: 1) hərbi və fəvqəladə vəziyyət zamanı dövlətin gördüyü tədbirlər onun digər beynəlxalq öhdəliklərinə zidd olmamalıdır; 2) elan olunmuş hərbi və fəvqəladə vəziyyətin müvəqqəti xarakter daşması; 3) hərbi və fəvqəladə vəziyyət zamanı həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan hüquq və azadlıqlar əhəmiyyət qabaqcadan elan olunur.

Konstitusiyanın 111-ci və 112-ci maddələrində fəvqəladə vəziyyətin hüququayğunluğunun daha bir mühüm təminatı – icra hakimiyyətinin ölkədə fəvqəladə vəziyyət elan etmək qərarına *parlament nəzarəti* öz əksini tapmışdır. Həmin maddələrdə nəzərdə tutulur ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin hərbi və ya fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi barədə fərmanı 24 saat ərzində Milli Məclisin təsdiqinə verilməlidir.

Parlament nəzarətinin sonrakı elementləri “Fəvqəladə vəziyyət haqqında” və “Hərbi vəziyyət haqqında” qanunlarda təsbit edilmişdir. Qanunlar bu cəhəti ilə əlamətdardır ki, məhz onlar Milli Məclisin ölkədə fəvqəladə və hərbi vəziyyət elan edilməsi məsələsinə baxmasının qaydasını və müddətlərini müəyyənləşdirir, bununla da əsas insan hüquq və azadlıqlarının əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılması ilə bağlı olan fəvqəladə tədbirlərin tətbiqinə parlament nəzarətinin vaxtında və səmərəli həyata keçirilməsini təmin edir.

Fövqəladə vəziyyətin hansı hallarda tətbiq edilə bilməsi məsələsi, başqa sözlə, fövqəladə vəziyyətin maddi əsası məsələsi də Konstitusiyada tənzimlənmişdir. Belə ki, 112-ci maddədə aşağıdakı hallar sadalanmışdır: təbii fəlakətlər, epidemiyalar, epizootiyalar, böyük ekoloji və başqa qəzalar; Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün pozulmasına, dövlətə qarşı qiyama və ya dövlət çevrilişinə yönəldilən hərəkətlərin edilməsi; zorakılıqla müşayiət olunan kütləvi iğtişəşlərin yaranması; vətəndaşların həyatı və təhlükəsizliyi, yaxud dövlət orqanlarının normal fəaliyyəti üçün qorxu törədən digər münaqişələrin meydana gəlməsi.

Xüsusi qeyd edilməlidir ki, Konstitusiyanın 112-ci maddəsinə görə, yuxarıda sadalanan hallarda fövqəladə vəziyyət Azərbaycan Respublikasının yalnız *ayrı-ayrı yerlərində* tətbiq edilir. Nə Konstitusiya, nə də “Fövqəladə vəziyyət haqqında” Qanun ölkənin bütün ərazisində fövqəladə vəziyyət tətbiq edilməsini nəzərdə tutmur (Qanunun 1-ci və 4.1-ci maddələrində də ölkənin ayrı-ayrı yerlərində fövqəladə vəziyyət tətbiqindən danışılır). İlk baxışdan bu, mübahisə doğurmaya bilər, hətta Azərbaycanın beynəlxalq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi nöqtəy-nəzərindən daha adekvat görünə bilər. Əslində, ölkənin bütün ərazisində fövqəladə vəziyyət elan olunması ən azı coğrafi baxımdan insan hüquqlarının ölkə ərazisinin bir hissəsində fövqəladə vəziyyət elan olunmasına nisbətən daha böyük həcmdə məhdudlaşdırılmasına səbəb ola bilər. Lakin burada belə bir sual ortaya çıxır: yerli (regional) miqyaslı fövqəladə hal beynəlxalq müqavilə normalarının və beynəlxalq hüquq müdafiə orqanlarının presedent hüququnun tələb etdiyi kimi, *bütün millətin həyatı üçün həmişə real təhlükə* törədə bilərmi? Bu sual çox məntiqli görünür, çünki ərazinin bir hissəsində yaranan və *millətin yalnız bir hissəsinə toxunan* fövqəladə hal fövqəladə vəziyyətin tətbiqinə əsas vermir və müvafiq olaraq, fövqəladə xarakterli tədbirlərin görülməsinə haqq qazandıra bilməz.

Bu baxımdan Konstitusiyanın 112-ci maddəsində sadalanan halların heç də hər biri millətin həyatı üçün real və birbaşa təhlükə təşkil etmir, yəni *bir təhlükə kimi* bütövlükdə ölkə əhalisinə toxunmur. Məsələn, “Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün pozulmasına... yönəldilən hərəkətlərin edilməsi” və ya “böyük ekoloji qəza” kimi hallar həqiqətən bütövlükdə millətin həyatı üçün müstəsna təhlükə törədir, lakin “zorakılıqla müşayiət olunan kütləvi iğtişəşlərin yaranması” və ya “vətəndaşların həyatı və təhlükəsizliyi... üçün qorxu törədən digər münaqişələrin meydana gəlməsi” özlüyündə bu cür müstəsna xarakter daşımır. Belə hallar fövqəladə vəziyyətin tətbiqinə bu şərtlə əsas verə bilər ki, onların nəticələrinin bütün ölkə əhalisini əhatə etdiyi və beləliklə, bütün millətin həyatı üçün təhlükə törətdiyi sübuta yetirilsin.

Hərbi vəziyyətə gəlincə, Konstitusiyanın 111-ci maddəsinə uyğun olaraq, bu vəziyyət *Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində* və ya *ayrı-ayrı yerlərində* elan edilə bilər.

“Fövqəladə vəziyyət haqqında” Qanundan fərqli olaraq, “Hərbi vəziyyət haqqında” Qanun mütləq hüquqlar ideyasını dəqiq təsbit etmişdir. Bu baxımdan iddiaçı təklif edir ki, oxşar müddəə “Fövqəladə vəziyyət haqqında” Qanunda da təsbit olunsun.

Göstərilən qanunlarda fövqəladə vəziyyətin hüququayğunluğu ilə bağlı daha iki tələb – *mütənasiblik* və *ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi* də əks etdirilmişdir.

Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin III hissəsinə görə, əsas insan hüquq və azadlıqları səfərbərlik elan edilərkən də məhdudlaşdırıla bilər. Təəssüf ki, yuxarıda nəzərdən keçirilən qanunlardan fərqli olaraq, “Səfərbərlik hazırlığı və səfərbərlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2005-ci il 10 iyun tarixli Qanununda səfərbərlik elan edilərkən insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması məsələsi lazımi şəkildə nizama salınmamışdır. Qanunda insan hüquqlarının müdafiəsinin ümumi kontekstində diqqətə layiq olan yalnız ayrı-ayrı müddəələr vardır. İddiaçının fikrincə, bu müddəələr açıq-aşkar yetərsizdir, ona görə ki, Qanunda səfərbərlik zamanı insan hüquqlarına qoyula bilən məhdudiyətlərin dəqiq siyahısı göstərilir və bu cür məhdudiyətlərin hansı hədlərdə həyata keçirilə bilməsi nəzərdə tutulmur. Bu boşluğun doldurulması həmçinin Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin III hissəsinin lazımi implementasiyası üçün zəruridir. Həmin hissədə səfərbərlik zamanı əsas insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının dəqiq və müfəssəl qanunvericilik tənzimlənməsi dolayısı ilə tələb edilir.

V fəslin dördüncü paragrafında insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması sahəsində Azərbaycan Respublikasının məhkəmə praktikası beynəlxalq hüquq normaları baxımından təhlil edilir.

Təhlilə başlamazdan əvvəl iddiaçı beynəlxalq hüquq normalarının və beynəlxalq məhkəmə qərarlarının Azərbaycanda tətbiqi üçün hüquqi əsasın qısa xarakteristikasını verir.

Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin, o cümlədən Konstitusiya Məhkəməsinin və Ali Məhkəmənin praktikasının təhlili göstərir ki, ölkə məhkəmələrinin qərarlarında insan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilə normalarına, xüsusən İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının müddəələrinə, habelə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququna istinadlara getdikcə daha çox rast gəlinir. Tədqiqatda həmin praktika nəzərdən keçirilir və insan hüquqlarının

məhdudlaşdırılması ilə bağlı beynəlxalq normaların və Konstitusiya müddələrinin ölkənin məhkəmə orqanları tərəfindən necə təfsir və tətbiq edildiyini göstərən çoxsaylı misallar gətirilir.

İddiaçı qeyd edir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi və Ali Məhkəməsi beynəlxalq normativ və məhkəmə praktikasına müraciət edərək, insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına dair beynəlxalq hüquq prinsiplərini və normalarını ölkənin hüquq sisteminə inkorporasiya edirlər. Beləliklə, ölkənin məhkəmə orqanları Azərbaycanın beynəlxalq öhdəliklərinin lazımı implementasiyasında səmərəli iştirak edir və beynəlxalq səviyyədə tanınmış standartlara uyğun olaraq ölkədə insan hüquqlarının müdafiəsinə kömək göstərir. Aydın məsələdir ki, bu prosesdə Azərbaycan Respublikasının təkcə Konstitusiya Məhkəməsi və Ali Məhkəməsi deyil, bütün məhkəmələri iştirak etməlidirlər.

Tədqiqatda gətirilən misallar aydın surətdə göstərir ki, insan hüquq və azadlıqlarının ehtimal olunan hüquqa zidd məhdudlaşdırılması ilə bağlı işlərə baxarkən Azərbaycan məhkəmələri beynəlxalq hüquq müdafiə orqanlarının öz praktikalarında dəqiq əməl etdikləri yuxarıda şərh olunan sxemə nadir hallarda riayət edirlər.

İddiaçı bildirir ki, ölkə məhkəmələri özlərinin praktikasında “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” Konstitusiya Qanunu kimi son dərəcə vacib qanunvericilik aktına, demək olar, müraciət etmirlər, halbuki İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının əsas hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasına dair müddəaları, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, həmin Qanun vasitəsilə ölkənin Konstitusiya qanunvericiliyinə inkorporasiya edilmişdir.

Nəticə hissəsində aparılmış tədqiqatın əsas yekunları əks etdirilmişdir.

По теме диссертационного исследования опубликованы следующие научные работы автора:

1. Создание нормативной основы международной защиты прав человека // Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri, Bakı, 2008, №23, s.429-434

2. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının təkmilləşdirilməsi yolları // Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri, Bakı, 2008, №3, s.5-11

3. Классификация конституционных ограничений прав и свобод человека // Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri, Bakı, 2009, №04, s.43-48

4. Ограничения прав и свобод человека: Конституционно-правовой аспект // Qanun, 2009, №11(187), s.27-33

5. Международно-правовые критерии правомерности чрезвычайного положения / Одесская Национальная Юридическая Академия. Держава и Право Deude Praeterita Instante, Kutuvo Международная конференция. 2009, s.361-362

6. Ограничения права человека в условиях чрезвычайного положения: материальные и процессуальные гарантии // Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri, Bakı, 2009, №3(19), s.5-10

7. Позитивные и негативные обязательства в области права человека // Проблемы управления, 2011, №2(39), s.140-142

8. Принцип законности как важнейшее условие правомерности ограничения права человека // Dirçəliş XXI əsr, 2011, №155-156, s.363-371

9. Beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının üzərinə qoyulan məhdudiyətlər // Dirçəliş XXI əsr, 2011, №160-161, s.278-292

10. Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının Konstitusiya əsasları // Dövlət idarəçiliyi: Nəzəriyyə və Təcrübə. Elmi-nəzəri jurnal. 2011, №4(36), s.193-199

11. Допустимые ограничения права на равный доступ к Государственной службе // Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında 05-06 dekabr 2011-ci ildə keçirilmiş “Səmərəli dövlət idarəçiliyi: zamanın çağırışları” adlı beynəlxalq elmi konfransın Materialları. Bakı, 2012, s.122-124

12. İfadə və məlumat azadlığına qoyulan məhdudiyətlər. Mülki və siyasi hüquq haqqında beynəlxalq paktın 19-cu maddəsinin təhlili // Nəqliyyat hüququ, 2012, №3, s.254-264

13. Некоторые аспекты ограничения основных прав и свобод по ЕКПЧ // Nəqliyyat hüququ, 2012, №2, s.202-212

14. Охрана общественного порядка как основание для ограничения свободы религии и убеждений // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məruzələri, №4, 2012, s.148-157

15. Ограничения свободы совести, религии и убеждений в целях защиты прав и свобод других лиц // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. Elmi-nəzəri jurnal. 2012, № 4 (40), s.227-235

16. Допустимые ограничения права на свободу мирных собраний: международные стандарты // Nəqliyyat hüququ. Elmi-nəzəri, təcrübi jurnal. 2013, № 3, s.111-120

17. Основания ограничения прав человека по Конституции Азербайджанской Республики // Украинский журнал международного права. Спецвыпуск Права Людини, 2013, с.266-270

18. Доктрина неотъемлемых ограничений в теории и практике прав человека // Nəqliyyat hüququ. Elmi-nəzəri, təcürbi jurnal, 2014, № 2, s.130-138

19. Национальная безопасность как основание для ограничения прав человека: Анализ международной нормативной и судебной практики // Law and politology. International scientific journal, Chisinau, 2014, № 27, p.11-15

20. Принцип узкого толкования ограничений прав человека // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcürbə. Elmi-nəzəri jurnal. 2015, № 4 (52), s.171-176

21. Материальные гарантии правомерности ограничения прав человека во время чрезвычайного положения / Збірник наукових праць «Велес» За матеріалами міжнародної конференції «IV осінні наукові читання» 2 часть м.Київ 12 жовтня 2015, с.38-41

22. Проблемы ограничения прав человека в международном праве / Міжнародна науково-практична конференція. Чинники розвитку суспільних наук у ХХІ столітті. 23-24 жовтня 2015, с.99-102

23. Проблемы соблюдения прав человека и основных свобод в ситуациях, связанных с угрозой общественному правопорядку // Юридический вестник Дагестанского Государственного Университета, Научно образовательный журнал. Т.16, 2015, №4, с.99-104

24. О правомерности ограничения прав человека во время чрезвычайного положения: материальные гарантии // Юридичний Вісник, Law Herald. 2015, №2, с.86-92

25. Practice of Legislative Restriction of Human Rights In The Azerbaijan Republic // Salmagundi-A Quarterly Of The Humanities And Social Sciences, ISSN: 0036-3529 Vol 6, No 1, 2015, <http://www.tjournal.de> <http://www.tjournal.de/specialnumber2015> / <http://www.tjournal.de/files/documents/s2015-15.pdf>

26. Ограничение прав и свобод человека в международном праве (проблемы теории и практики). Монография. Баку, Эльм и Техсил, 2015, 301 с.

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа Мехти Кямал оглу Абдуллаева на тему «Международно-правовые основы ограничения прав человека», представленная на соискание ученой степени доктора наук по праву, посвящена комплексному исследованию проблемы ограничения основных прав и свобод человека в международном праве. Научная новизна диссертации состоит в том, что она представляет собой первую в азербайджанской юридической литературе попытку всесторонне исследовать проблему ограничения прав и свобод человека в международном праве. Помимо этого, в работе впервые проведен анализ законодательства и судебной практики Азербайджанской Республики в области ограничения прав человека в свете соответствующих норм международного права. Диссертация состоит из введения, пяти глав, заключения и списка использованной литературы.

Во *введении* обосновывается актуальность темы диссертационного исследования, определяются объект, предмет, цели и задачи исследования, его методологическая и теоретическая основы, отмечается новизна работы, формулируются выносимые на защиту положения, раскрывается теоретическая и практическая значимость диссертации, дается информация об апробации результатов исследования и структуре диссертации.

В *главе I*, озаглавленной «*Международно-правовой механизм ограничения прав человека: теоретические вопросы*», исследуются понятие и сущность ограничения прав человека в международном праве, излагаются теоретические основы и практика применения доктрины неотъемлемых ограничений, получившей широкое развитие в доктрине прав человека и практике Европейского суда по правам человека. Отмечается, что международное право обладает «прерогативой» в определении того, на каких основаниях и в каких пределах государства вправе вмешиваться в осуществление прав человека во имя защиты публичных интересов или прав и свобод других лиц. Ограничение государствами прав человека по основаниям, не предусмотренным международным правом, недопустимо.

В *главе II*, озаглавленной «*Допустимые основания ограничения прав человека по международному праву*», обстоятельно исследуются отдельные основания ограничения основных прав и свобод человека, предусмотренные в международных договорах по правам человека (в интересах национальной безопасности; в целях обеспечения общественной безопасности; в целях обеспечения общественного порядка; в целях предотвращения беспорядков или преступлений; в целях защиты общественного здоровья; в целях защиты общественной нравственности; для защиты прав и свобод других лиц; в целях экономического благосостояния страны; для предотвращения разглашения конфиденциально полученной информации; в целях обеспечения авторитета и беспристрастности правосудия).

В *главе III* («*Международно-правовые принципы ограничения прав человека*») рассматриваются понятие, значение и содержание следующих основных

принципов ограничения прав человека в международном праве (принцип законности; принцип необходимости; принцип пропорциональности; принцип узкого толкования ограничений прав человека). Отмечается, что любое вмешательство публичных властей в реализацию прав индивида должно соответствовать этим принципам. В этой главе также анализируется практика применения статьи 18 Европейской конвенции о правах человека.

В главе IV, озаглавленной «Ограничение прав человека в условиях чрезвычайного положения», анализируется право государств на дерогацию в современном международном праве, в отдельности рассматриваются материальные гарантии (исключительная угроза жизни нации; пропорциональность; недопустимость дискриминации; недопустимость отступления от определенных основных прав человека; временный характер введенного чрезвычайного положения; соблюдение других международно-правовых обязательств) и процессуальные гарантии правомерности ограничения прав человека во время чрезвычайного положения (официальное объявление чрезвычайного положения; уведомление о чрезвычайном положении; контроль над чрезвычайным положением).

В главе V («Законодательство и судебная практика Азербайджанской Республики в сфере ограничения прав человека и международное право»), анализируются конституционные и законодательные положения об ограничении прав и свобод человека, в том числе нормы, регулирующие ограничение прав человека в условиях чрезвычайного положения, а также исследуется судебная практика Азербайджанской Республики в области ограничения прав человека в свете норм международного права. Подчеркивается значение Конституционного Закона «О регулировании осуществления прав и свобод человека и гражданина в Азербайджанской Республике» от 24 декабря 2002 г. и отмечается, что отечественные суды должны в своей практике обращаться к этому важному акту. Рекомендуются, чтобы при рассмотрении дел, связанных с предположительно неправомерным ограничением основных прав и свобод человека, азербайджанские суды придерживались той схемы, которой следует в своей практике Европейский суд по правам человека: 1) имело ли место вмешательство в осуществление того или иного конкретного права; 2) если да, было ли вмешательство властей в осуществление права индивида предписано законом или же было ли оно в соответствии с законом; 3) было ли оно произведено во имя одной из легитимных целей, установленных в Конституции или международном договоре в отношении данного права; 4) было ли оно необходимо в демократическом обществе (то есть, была ли насущная общественная потребность в данном вмешательстве и было ли примененное ограничение пропорциональным преследуемой при этом цели).

В заключении отражены основные итоги проведенного исследования.

SUMMARY

The dissertation titled as “The international legal framework for restriction of human rights” presented by Mehdi Kamal Abdullayev for obtaining the scholarly degree of Doctor of Legal Sciences deals with the problem of restriction of human rights and freedoms in international law. The dissertation is a first attempt in the Azerbaijani legal literature to carry out a comprehensive research into the international legal framework for the restriction of human rights. Furthermore, this is the first analysis of the legislation and judicial practice of Azerbaijan regarding restriction of human rights as compared to relevant international legal norms.

The dissertation consists of introduction, four chapters, conclusions and bibliography.

In the *Introduction* the topicality of the subject is substantiated, the aims of the research and its methodological and theoretical foundations and novelty are determined, the principal theses presented to the public defence are formulated, the theoretical and practical implications of the research are elucidated, and information is given about the approbation of research results and the structure of the dissertation.

In *Chapter I* titled as “International legal mechanism for restriction of human rights in international law: theoretical issues”, the author analyses the concept of and normative framework for restriction of human rights in international law, elucidates the doctrine of inherent limitations that has been developed in the human rights literature as well as in the case-law of the European Court of Human Rights. The author emphasises that it is international law that determines on which grounds and within which limits may States interfere with the enjoyment of human rights for the protection of public interests or rights and freedoms of others. States may not restrict human rights upon grounds that are not prescribed by international law.

In *Chapter II* titled as “Permissible grounds for restriction of human rights in international law”, the author examines, separately and in a detailed way, each of the permissible limitations on human rights provided for in the international human rights treaties (national security; public safety; public order; prevention of disorder or crime; public health; public morals; protection of the rights and freedoms of others; economic well-being of the country; preventing the disclosure of information received in confidence; maintaining the authority and impartiality of the judiciary).

In *Chapter III* titled as “International legal principles of restriction of human rights” the following principles of restriction of human rights are analysed in detail: legality; necessity; proportionality; and narrow interpretation of human rights restrictions. It is stressed that for an interference of public authorities with human rights to be lawful, it must be in conformity with these principles. This chapter also examines the case-law on Article 18 of the European Convention on Human Rights.

In *Chapter IV* titled as “Restriction of human rights in emergency situations”, the author explores theoretical issues related to restriction of human rights in time of war or other public emergency, analyses the following substantive and procedural guarantees upon which States are allowed to take emergency measures: 1) exceptional threat to the life of the nation; proportionality; non-discrimination; non-derogability of certain fundamental rights; temporariness of emergency measures; and consistency with other obligations under international law; 2) official proclamation of the state of emergency; notification; and control (including parliamentary and judicial control).

In *Chapter V* titled as “Legislation and judicial practice of the Republic of Azerbaijan regarding restriction of human rights and international law”, the author analyses the provisions of the Constitution and laws of the Republic of Azerbaijan regulating human rights restrictions and limitations including in emergency situations, as well as the practice of national courts concerning restriction of human rights in the light of relevant international legal principles and norms. The chapter contains specific suggestions on how to bring the national legislation and jurisprudence into conformity with international law. The author also emphasises the importance of the 2002 Constitutional Law on the Regulation of the Implementation of Human Rights and Freedoms in the Republic of Azerbaijan and proposes that Azerbaijani courts adequately apply this normative act. He recommends that national courts follow, when examining complaints regarding human rights restrictions, the following test as frequently applied by the European Court of Human Rights: 1) whether there was interference by a public authority with a human right; 2) if yes, whether the interference was prescribed by law or performed in accordance with the law; 3) whether the interference pursued one of the legitimate aims stipulated in the Constitution or in an international treaty; 4) whether the interference was necessary in a democratic society (i.e. whether there was a pressing social need for the interference and whether the limitation imposed was proportionate to the legitimate aim pursued).

The *Conclusions* contain the main results of the research undertaken.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

на правах рукописи

МЕХТИ КЯМАЛ оглу АБДУЛЛАЕВ

**МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ
ОГРАНИЧЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА**

**Специальность: 5603.01 – «Международное право;
права человека»**

**АВТОРЕФЕРАТ
диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по праву**

БАКУ – 2017